

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. І. І. МЕЧНИКОВА

**ЗАПИСКИ
ІСТОРИЧНОГО ФАКУЛЬТЕТУ**

Випуск 2.

Одеса, 1996.

ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА

Записки
історичного факультету

Випуск 2.
Історія України

Scan by Skorpion Professional

Одеса, 1996.

УДК 93/99
ББК 63
3-32

Другий випуск записок історичного факультету Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова присвячен питанням історії України.

Редакційна колегія:

С. І. Аппатов, А. Д. Бачинський, В. П. Вашенко, І. С. Гребцова,
В. Г. Кушнір (відповідальний секретар), І. В. Немченко,
Т. М. Попова (заступник головного редактора), Ф. О. Самойлов,
В. Н. Станко (головний редактор).

Затверджено до друку Радою історичного факультету Одеського державного університету.

© Одеський державний університет, 1996.

ІСТОРИЧНЕ ПОДІЛЛЯ У ВЗАЄМИНАХ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО І ЗОЛОТОЇ ОРДИ (40—90-ті рр. XIV ст.)

Поділля займало визначне місце у взаєминах Литви і Золотої Орди. До того ж, на територію Поділля претендувала Польща. Такий стан справ обумовлювало те, що Поділля — ключ до чорноморської і взагалі східної торгівлі.

Певний стан джерельної бази дав поштовх розвитку історіографічної традиції, яка зв'язує в одне ціле, у часі і просторі, три історичні факти: битву при Синіх Водах (1362 р.), осідання Коріатовичів на Поділлі і опанування Литвою Києва. Ф. М. Шабульдо довів, що ці події різночасові (1). Отже, генезу подільської політики Литви, за Ф. М. Шабульдо, слід віднести до початку 40-х рр. XIV ст., коли династичний брак дозволив литовському князю Дмитру-Любарту заявити про свої права на Волинь і Галич. За його ініціативою, але з санкції великого князя литовського Явнутія, у 1343—1344 рр. на Західне Поділля зі своїми дружинами прийшла група Коріатовичів. Це було наслідком боротьби Дмитра-Любарта і взагалі Великого князівства Литовського за контроль над шляхами Східної торгівлі (2).

Вторгнення на ту частину Поділля, яка прилягала до Волині і галицьких земель, могло проходити за умов створення міцної бази на Волині. До того ж, слід мати на увазі, що закріплення влади Коріатовичів на Західному Поділлі відбувалось у часи зниження зовнішньополітичної активності Золотої Орди на своїх західних окраїнах (до 1349 р. відсутня будь-яка інформація про участь ординців у політичних подіях на заході) (3).

Причини цього слід шукати не тільки в тому, що після смерті Узбека в 1342 р. у Золотій Орді спалахнула династична боротьба, а й у переорієнтації зовнішньополітичного курсу Орди на захват Аррану та Азербайджану (4). Зіграла свою роль і епідемія чуми, занесена з Китаю у 1346 р. (5).

Хроніка Литовська і Жмойтська, яка відбивала офіційно Литви, подає осідання Коріатовичів на Західному Поділлі і побудову там замків, як акцію «проти наездом татарским и волоским» (6). Тобто литовська дипломатія офішувала опанування західноподільського регіону, як дію проти монголо-татар, а не проти Польщі. Верховні права на Поділля втримували ординці і якщо з Польщею Литва могла сперечатись за право володіння ним, то з монголо-татарами сперечатись ще не прийшов час.

Однозначної відповіді на скільки великими були територіальні здобутки Коріатовичів на Поділлі немає. Можна лише припустити, що у 40-х рр. XIV ст. їх владу визнавало населення земель, які прилягали до кордонів Галичини і Волині. Також, можливо, Коріатовичі робили спроби підбити собі землі по Південному Бугу, до середньої течії (7). Саме таким чином ми могли б інтерпретувати подані в Воскресенському літописі події 1346—1349 рр. (8).

На чолі всіх дій, спрямованих на включення земель Південно-Західної Русі у Велике князівство Литовське стояв Ольгерд. Він розумів, що без Києва Литва не може офіційно претендувати на Русь і на Поділля, заселене русинами. Захват Києва давав би Ольгердові право диктувати Москві, Константинополю і Заходу умови подальшого розвитку подій у Східній Європі. Ольгерд почав з того, що нейтралізував вплив Північно-Східної Русі на Середнє Подніпров'я.

Смерть Джанібєка (1357 р.) стала початком «смутних часів» у Золотій Орді. Скориставшись цим, Ольгерд захопив Брянськ і обірвав зв'язки Москви з Києвом (9). Таким чином кордони Литовської держави впритул підійшли до Київського князівства не тільки з Заходу, з боку Волині і Поділля, а й з півночі і північного сходу. Звернемо увагу, Литва ретельно обходила Київщину. За цією обставиною криється розуміння литовськими династами великого впливу на Київ монголо-татар, як з боку Поділля (міжріччя Південного Бугу і Дніпра), так і з Поволжя.

Нові зміни приніс 1359 р. Золота Орда була поділена на сфери впливу між Тохтамишем і Мамаєм. В той же час у західних улусах проходили значні територіальні зрушення. Поперше, на Східному Прикарпатті утворилось Молдавське князівство (10). Воно вдало використало ситуацію кінця 50-х — початку 60-х рр. XIV ст. у Золотій Орді. Наступ молдавської людності на схід призвів до повного витіснення монголо-татар

за Дністр. По-друге, Коріатовичі на Західному Поділлі почали набирати силу.

Прямим наслідком вищевикладаних подій стала битва 1362 р. при Синіх Водах, коли Ольгерд «шедь в поле с литовським войском, побил татар на Синей Воде...» (11) і «оттоли от Подоля изгна власть татарскую» (12). Аналізуючи Хроніку Стрийковського відносно синьоводської битви, можемо сказати: по-перше, всі основні події розгортались на території між Південним Бугом та Дніпром і результатом було те, що Ольгерд «усі степи до Києва здавно належачі от татар визволив» (13). По-друге, золотоординське Поділля, подане у Воскресенському літописі, Стрийковський поділив на дві частини: Поділля Коріатовичів (між Дністром і Південним Бугом), де вони закріпились після 1362 р.; степові території, що тягнули до Києва (14) (між Південним Бугом та Дніпром).

Влада степів має особливість — вона кочова так як і її носії. Це означає, що ординців можна було витіснити тільки звідти, де вони перебували постійно. Протириччя у Орді — ось що дало змогу Ольгердові одержати перемогу над однією з частин держави Джучидів; частково знесилити вплив монголо-татарської влади на Південних кордонах осілоземлеробської руської цивілізації Правобережжя. Успіхи литовських князів на сході Поділля були значні, але не переважаючі. Скоро степи почали знову диктувати їм свою волю. Тамга на монетах київського князя найкращий показчик цього (15). Ольгерд задовольнився особистою залежністю свого ставленика на київському столі Володимира Ольгердовича від нього.

В подальшому такий стан справ зберігається до кінця XIV століття. Чому саме? Поділля Коріатовичів об'єктивно поділялось на два великі регіони. Один більш освоєний, з замками і містами, вбирав в себе Кам'янець, Смотрич, Червоноград, Скалу, Бакоту. Навколо цих замків і міст вже на початку другої третини XV ст. існували повіти. У степових же районах, де розташовувались Брацлав і Соколень повітів чи якоїсь чіткої адміністративно-територіальної структури не існувало. Мала заселеність внаслідок постійних кочовок ординців між Південним Бугом і Дніпром, не дозволяла цього зробити. Тільки округи Звенигорода і Черкас були більш менш придатні для безпечного життя осідлого населення.

Через деякий час справу Ольгерда продовжив Вітовт, який став великим князем у 1392 році. Він пішов тим же шляхом,

що й Ольгерд: військово-політичне ослаблення ординців—захват залежних від них територій. Період кінця XIV — початку XV ст. у історії Золотої Орди — це час загострення внутрішньополітичної боротьби між Тамерланом і Тохтамишем. Влітку 1395 року у битві на Терекі Тамерлан переміг Тохтамиша і піддав західні улуси, на які спирався у своїй політиці останній, нищівній руйнації (16). Після Тамерланового походу, восени 1395 року, була проведена помітна акція — повернення Скиргайлом Черкас, Звенигорода і Канева під великокнязівську владу (17). Ця акція була останньою крапкою у справі навернення всього історичного Поділля в сторону Литви.

ПРИМІТКИ

1. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. — К. — 1987. — С. 41—52, 66—68.
2. Там же. — С. 40—41.
3. Петрушевский И. П. Иран и Азербайджан под властью Хулагуидов (1256—1353)//Татаро-монголы в Азии и Европе. — М. — 1977. — С. 250—251.
4. Там же.
5. Параска П. Ф. Внешнеполитические условия образования Молдавского феодального государства. — Кишинев. — 1981. — С. 83.
6. Шабульдо Ф. М. — Вказ. праця. — С. 42.
7. Летопись по Воскресенскому списку//ПСРЛ. — СПб. — 1859. — Т. 10. — С. 215.
8. Хроника Литовская и Жмойтская//ПСРЛ.—М.—1975. — Т. 32. — С. 44.
9. Пресняков А. Е. Образование великорусского государства. — СПб. — 1918. — С. 161, 298.
10. Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма (от древнейших времен до начала XX в.) — Кишинев. — 1964. — С. 103.
11. Супральская летопись//ПСРЛ. — М. — 1975. — Т. 35. — С. 66.
12. Густинская летопись//ПСРЛ. — СПб. — 1843. — Т. 2. — С. 350—351.
13. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodzka i wszystkiej Rusi. — Warszawa. — 1846. — Т. 2. — S. 7.
14. Там же. — С. 6—7.
15. Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. — К. — 1991. — С. 495—496.
16. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — М. — Л. — 1950. — С. 368, 370—372, 374—376.
17. Супральская летопись. — С. 90.

РОЗВИТОК ГУЖОВОГО ТРАНСПОРТУ В МІСТАХ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В КІНЦІ ХVІІІ — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

Приєднання до Російської держави в кінці ХVІІ ст. Правобережної України, завершення в цей же час і на початку ХІХ ст. Включення до складу імперії території Південної України привело до об'єднання українських земель в одній державі, в якій ще більш широко і глибоко розгортався процес формування всеросійського ринку. Все це створило нові якісні умови для становлення і розвитку українського національного ринку в системі всеросійського ринку. Нестабільні і недосить широкі зв'язки між Лівобережжям і Слобожанщиною з Правобережною Україною стають систематичними, швидко зростають і поглиблюються. Одночасно невпинно розширюються зв'язки ринків різних районів України з ринками деяких інших регіонів Російської держави. З початку ХІХ ст. нарастають зв'язки України з деякими ланками світового ринку.

Велику роль у розвитку тісних торговельно-економічних зв'язків в межах українського та всеросійського ринків, між ними і світовим ринком відіграла Південна Україна. Це було обумовлено низкою причин. Деякі товари, необхідні для розбудови міст і сіл краю, розвитку окремих галузей його економіки, задоволення потреб швидко зростаючого населення, довозились з багатьох районів України і деяких місцевостей Росії. З регіону у все більшому обсязі вивозились на ринки України і деяких губерній Росії товари місцевого виробництва. На неухильне розширення торговельно-економічних зв'язків півдня України з багатьма українськими, великоруськими, білоруськими губерніями і Бессарабією вадивало й те, що край мав вихід через чорноморсько-азовські порти на ринки багатьох зарубіжних країн.

Серед дослідників спостерігаються різні підходи до окремих зрізів складного поняття «національний ринок». Спільним же є визнання головним змістом процесу його становлен-

ня і розвитку торговельно-економічних зв'язків між місцевими ринками окремого регіону, між різними районами країни, та ролі транспорту у поширенні і поглибленні ринкових відносин (1). Транспорт відігравав також зростаючу роль у розвитку сільськогосподарського і промислового виробництва.

На жаль, розвиток гужового транспорту в Південній Україні, його роль в економічному житті краю, участь у розвитку українського національного ринку вивчені мало. В значній мірі це пояснюється тим, що багато аспектів функціонування транспорту недостатньо відбилися в джерелах. Але й наявні відомості дозволяють розглянути деякі важливі питання історії розвитку гужового транспорту в регіоні.

В розгортанні в кінці XVIII — першій половині XIX ст. роботи транспорту в Південній Україні велику роль відігравали міста, які виступали не лише осередками розвитку промисловості й торгівлі, але й транспортними центрами, особливо ті, які знаходилися на торговельних шляхах, на узбережжі річок і морів.

На південь України, зокрема в міста, довозилась для особистого і виробничого споживання населення, вивозу на зовнішній ринок та деякі ринки Росії неухильно зростаюча маса сільськогосподарських товарів: пшениці, льняного насіння, вовни, тютюну, різних овочів та фруктів. Помітне місце серед довізних товарів займали ліс та різні дерев'яні вироби, чавун і залізо у різному асортименті та деяка інша продукція промисловості. З регіону у все зростаючому обсязі вивозились на місцеві ринки багатьох районів України і власне Росії сіль, риба, вовна, виноградне вино та деякі інші товари.

Висока питома вага серед товарів, які транспортувалися до регіону чи в його межах, належала пшениці. Зростаюча кількість її надходила до міст, в тому числі й до Одеси, для вивозу за кордон, з різних районів краю. Але останній не міг задовольнити повністю попит на неї. В зв'язку з цим пшениця довозилась до Одеси з окремих губерній Правобережної і Лівобережної України і навіть деяких російських губерній.

Природно-кліматичні умови України і рівень розвитку різних видів транспорту обумовили переважання в дореформений час в перевезеннях вантажів на території краю гужового транспорту. Система річок України не дозволяла в більшості її районів здійснювати перевезення товарів водним транспортом по лінії захід-схід. Гальмували наростання перевезень товарів річками й пороги, мілини та інші перешкоди для судноплавства. На думку А. Скальковського, наприкінці

40-х років не менше $\frac{3}{4}$ хліба, основного товару експортної торгівлі, довозилось до Одеси гужовим транспортом, переважно на чумацьких возах (2). Вирішальну роль гужового транспорту у перевезеннях хлібу відзначав і І. Гуржій. Вчений також вважав, що не менше 75% тієї величезної кількості хліба, що вивозилася з України через чорноморські та азовські порти, транспортувалися чумаками і спеціальними візниками (3).

Дослідник історії чумацького промислу в Україні І. Слабеев висловлював думку, що в 40—50-х роках тільки сільськогосподарської продукції, насамперед хліба, чумаки доставляли в південні порти щороку до 2,5—4 млн. четвертей, або приблизно 25—40 млн. пудів. Для перевезення такої кількості вантажів потрібно було не менше 500—800 тис. пароволонів підвід. В роки, коли вивіз хліба перевищував звичайний рівень, кількість чумацьких возів, що прибували до південноукраїнських міст, зростала. За підрахунками І. Слабеева в 1853 р. для перевезення хліба потрібно було до 1100 тис. маж. Велика їх кількість, 200—230 тис., використовувалась щорічно для перевезення льняного насіння, вовни та деяких інших сільськогосподарських товарів. На південь України з українських, російських і білоруських губерній, в яких вирубувся ліс для продажу чи промислової переробки, надходили будівельні матеріали й інші різноманітні вироби з дерева. Частина цих товарів привозилась чумаками і візниками безпосередньо з місць виробництва. Якась частина таких товарів розвозилась від пристаней, до яких вони доставлялись водним транспортом.

Велика кількість транспортних одиниць здійснювала вивезення різних місцевих виробів за межі регіону. Значна частина маж, возів, підвід тощо привозила одні товари і вивозила інші, тобто не здійснювала ходок без вантажу.

Безперервно зростала кількість підвід, що прибували в райони добування солі. У великих масштабах це здійснювалось в перекопських, генічеських, керченських, феодосійських і евпаторійських озерах. В 40—50-ті роки добування солі коливалось між 8 млн і 15 млн. пудів. В окремі роки її добувалось набагато більше. А. Скальковський твердив, що в 1845 р. було добуто 34 млн. пудів цього продукту (4). Підвода могла перевезти до 80 пудів солі. Підрахунки показують, що в 40—50-ті роки для вивозу добутої солі щорічно потрібно було від 100 тис. до 180 тис. підвід. Для перевезення 34 млн. пудів солі, які, можливо було добуто в 1845 р., необ-

хідно було залучити 425 тис. підвід. Одним з районів, де добувалась сіль була Південна Бессарабія. В 1845 р. підприємцями для вивозу бессарабської солі було залучено понад 57 тис. спеціальних підвід (5).

На велику відстань і у значній кількості вивозилися з місць лову риба і вироби з неї. В кінці 40-х років оглядач стану Катеринославської губернії писав, що збут продукції рибного промислу зміцнює її зв'язки не лише з сусідніми, але й віддаленими губерніями країни (6). І. Слабеев називав рибу другим за розміром і значенням предметом чумацької торгівлі (7).

Кількість транспортних одиниць, які перевозили рибу та вироби з неї, встановити важко. В літературі висловлювались думки, що перевезенням риби займалися кілька десятків тисяч, 1 млн. і навіть 3 млн. підвід щорічно. І. Слабеев, опираючись на відомості про середній щорічний вилов риби і вантажопідйомність різних типів возів, здійснив підрахунки про потребу в них для перевезення риби і рибопродуктів. Дослідник вважав, що в кінці першої половини XIX ст. ця потреба сягала від 60 до 70 тис. пароволових і від 15 до 17,5 тис. кінних возів щорічно. В роки ж високих уловів потреба у возах зростала, очевидно, до 140—180 тис. пароволових і до 35—45 тис. кінних возів (8).

Десятки тисяч підвід використовувались для перевезень на території Південної України багатьох інших товарів і вивозу їх за межі краю. На жаль, вірогідну загальну кількість транспортних одиниць, якими перевозилися вантажі в регіоні назвати неможливо. Але про рівень функціонування транспорту на Півдні України свідчать й інші показники, зокрема про число тих, хто був учасником перевезень вантажів.

В кінці 50-х років один спостерігач відзначав, що під час польових робіт (а саме в цей час стан шляхів був найбільш сприятливим для перевезення вантажів) для транспортування хліба в Одесу із губерній Подільської, Київської і у рідких випадках Волинської, а також губерній Південної України та Бессарабії відривалися від сільськогосподарської роботи до 100 тис. чоловік (9). І. С. Слабеев вважав, що в ці роки не менше 50%, а можливо, навіть значно більше вантажів, що транспортувалися, перевозили чумаки (10). Вони в переважній більшості були жителями не півдня України, а інших губерній. Але були чумаки й серед південноукраїнців.

Товари по території краю перевозили й ті, хто не входив до якихось спеціальних об'єднань. Серед візників були міс-

цеві жителі і представники багатьох губерній країни, в тому числі й власне російських. Число зайятих у сфері транспорту міських жителів неухильно зростало. Це обумовлено було зростанням попиту на транспортні послуги, а також тим, що селяни при великому попиті на робочу силу в сільському господарстві візницьким промислом займались мало. У сфері транспорту найбільше городян працювало в містах і містечках, які знаходились в місцях, де пересікались сухопутні шляхи, а також останні з водними.

В 30-ті роки ті, хто займався торговельним і торговельно-візницьким промислами та їх родини складали населення цілого передмістя Єлісаветграда — Ковалівки (11). В ці ж роки «перевезення товарів в різні місця» в описах міст краю поставлено на перше місце серед занять жителів Олександрії та Овідіюполя (12). На початку 60-х років в зимовий час до 700 жителів Бердянська займались візництвом (13). В ці ж роки чумакували деякі жителі Нікополя (державні селяни і відьні матроси) (14). Автор спису Ольвіюполя твердив, що після хліборобства головним заняттям жителів є чумакування. Візництвом займалися й жителі слободи в Новомиргороді, колишні військові поселяни (15).

Неухильно зростала кількість транспортних одиниць гужового транспорту, які здійснювали перевезення товарів у самих містах. Найбільша маса товарів перевозилась в портових містах між причалами і складами, між останнім і крамницями, базарами, іншими ланками постійної і періодичної торгівлі. В процесі зростання кількості транспортних одиниць поступово складалася їх спеціалізація. В Одесі, найкрупнішому економічному центрі краю, в 1837 р. було 656 візників, в 1846 р. — не менше 800, а в кінці 50-х років — близько 1200. Одні з них на звичайних підводах перевозили зерно, борошно, бакалейні товари. Таких візників в 1859 р. було близько 1090 чоловік (і не менша кількість підвід була у них). Так звані біндюжники на спеціальних підводах перевозили громіздкі вантажі. Крім того, майже 400 екіпажів перевозили по місту пасажирів (16). Напевно, поступово складалась спеціалізація візників і в інших містах. Автор огляду Євпаторії на початку 60-х років писав, що частина городян заробляла на життя перевезенням до міста солі, яка в значній кількості добувалась в озерах в околицях міста (17).

Вже в дореформений період в містах Південної України в сфері транспорту поширюється вживання найманої праці, розгортається підприємництво. В. Павлович відзначав, що

були чумаки, які мали по 50 пар волів з возами (18). Такі багаті чумаки були і серед міських жителів. В Олександрії міщанин Лаврентій Скалозуб мав 50 пар волів і був прозваний «богатирем» (19). Зрозуміла річ, він повинен був для забезпечення роботи валки використовувати працю наймитів або збіднілих чумаків, які мали лише по 1—2 вози. В. Павлович вважав, що чумаки, які вкладали в промисел капітал (тобто виступали підприємцями — В. В.), отримували не менше 25% прибутку (20). Між дрібними власниками транспортних засобів і вантажовідправниками все частіше стояли маклери, переважно купці та заможні міщани і селяни. Є відомості, що в 50-ті роки в південно-західних районах краю підрядчиками, які поставляли замовникам велику кількість підвод виступали ізмаїльські, акерманські, бендерські купці, заможні городяни і селяни (21). Посередники шляхом надання позик дрібним власникам транспортних засобів та іншими шляхами ставили їх в залежність від себе, знижували їм плату за перевезення товарів і підвищували ціну за транспортування товарів для вантажовідправників.

Підприємництво практикувалось і при перевезенні пасажирів. В 50-ті роки якийсь Сіренко тримав диліжанси для перевезення пасажирів між Одесою і Херсоном. Підприємець забезпечував на шляху від Одеси до Миколаєва 3 і до Херсону ще одну заміну коней, що вимагало і наявність певних грошових засобів і залучення найманої робочої сили (22).

В сфері гужових перевезень утворювались в дореформений період й акціонерні компанії. В 50-ті роки перевезенням вантажів в Одесі займались Товариство первісного закладання транспортів і компанія Надія. Але обсяг вантажів, які вони перевозили був невеликим, оскільки вони застосовували звичайні для того часу транспортні засоби, а ціну за перевезення з метою отримання можливо високого прибутку встановлювали вищу, ніж візники (23).

Для поповнення в Південній Україні парку гужового транспорту працювало все більше число трудівників, жителів краю та інших регіонів України і Росії.

Ремісники та дрібні товаровиробники в південноукраїнських землях виготовляли транспортні засоби чи деталі до них, ремонтували їх. Серед виробників, зайнятих такою роботою складалась певна спеціалізація. За відомостями Одеської ремісничої управи у місті в 1857 р. було 138 ковалів, 29 колесників, 80 каретників, 87 лимарів і 104 малярів «по екіпажній часті» (24). Цією ж управою в 1858 р. було зареєст-

роваю колесників і каретників 120 чоловік (25). В довідці про Єлисаветград на початку 60-х років серед ремісників преважували у місті, на перші місця поставлені каретно-ковальське і лимарне, тобто зв'язані з забезпеченням роботи транспорту. Таке ж місце відведено виготовленню екіпажів при характеристиці ремісного виробництва в довідці про Новогеоргіївськ (26).

Значний обсяг роботи по обслуговуванню гужового транспорту виконували кузні, кількість яких була великою в найбільш важливих транспортних центрах краю. При в'їзді до Єлисаветграду, в якому пересікались торговельні шляхи з Києва і Кременчука в Одесу, Кишинів, Балту, Миколаїв, Херсон і Крим, в кінці 50-х років знаходились 39 кузень. В них кували коней, ремонтували підводи та екіпажі (27). В Павлограді, через який проходив чумацький шлях на Харків, в 1861 р. із 21 зареєстрованих ремісничих майстерень 14 були кузні: В Бахмуті, який знаходився на пересіченні шляхів із Харкова в Таганрог і Ростов та із Києва в Землю Війська Донського, кузні, каретні і лимарні заклади складали в тому ж 1861 р. близько 1/4 всіх зареєстрованих майстерень (27 з 110) (28).

Більш-менш помітне число ремісників чи дрібних товаровиробників цих спеціальностей було й в інших містах. В 1861 р. в Миколаєві нараховувалось 8 каретних, 4 колісних, 3 лимарних і 12 ковальських дрібних закладів, а в Катеринославі ремісників цих спеціальностей було 42 чоловіки. В Симферополі в цьому ж році ремісничих майстерень було: каретно-ковальських 8, лимарних 4 і ковальських — 18. В Херсоні статистики нарахували 47 ковалів і 2-х каретників (29). Навколо у невеликих містечках, як правило, працювало по кілька ремісників цих спеціальностей.

Попит на транспортні засоби обумовив заснування окремих закладів по їх виготовленню, функціонування яких попадало в поле зору статистичних установ. В 1859 р. в Одесі було зареєстровано один екіпажний заклад. Його власник Карл Сікорд називав свій заклад «каретною фабрикою» і повідомляв, що 6 майстрів і 15 робітників за рік виготовляли карети міські й дорожні, коляски й дροжки (всього 16 одиниць на 12 тис. крб.) (30). В 1860 р. Головний статистичний комітет Новоросійського краю зареєстрував в Одесі один екіпажний зак-

1. Упорядники відомості показали ще 38 ковалів в позиції «каретники», називаючи їх каретниками «по кузнечной часті».

лад з вартістю продукції 8400 крб., в якому працювали 24 робітника (31).

В 1857 р. каретний завод було засновано і в Катеринославі (32). Головним статистичним комітетом Новоросійського краю один завод по виготовленню екіпажів було зареєстровано в 1860 р. у Херсоні (33). До Південної України ввозились вироблені в інших районах країни вози, сани, карети тощо. Автор військово-статистичного огляду Київської губернії в кінці 40-х років XIX ст. відзначав, що жителі Каневського і Таращанського повітів виробляли вози, сани, брички, які продавались не лише на місці, але й вивозились в Херсонську й Катеринославську губернії. Одночасно автор огляду Херсонської губернії писав, що транспортні засоби привозились до губернського міста волами на возах з Київської і Подільської губерній (34).

Багато надходило з інших районів країни до південноукраїнських губерній коліс, брусів і ободів для їх виготовлення, осей, голоблів для різних видів гужового транспорту. Колеса, як свідчили сучасники в кінці 40-х років довозились Дніпром і сухопутними шляхами з внутрішніх губерній країни, якась частка цього товару привозилась і здалеку. На ярмарку у Великий Токмак за відомостями оглядача становища Таврійської губернії привозили для продажу колеса не лише із сусідньої Катеринославської, але й із Харківської і навіть Московської губерній (35). Про ввіз колес з внутрішніх губерній до Катеринославщини в кінці 50-х років писав В. Павлович (36).

Гужовим транспортом як мастиловий матеріал використовувався дьоготь. Останній вироблявся на півдні України у невеликій кількості. Автор огляду Херсонської губернії твердив навіть, що дьоготь в ній взагалі не вироблявся. Недивно, що багато сучасників повідомляли про ввіз цього товару до Південної України. Той же оглядач писав, що дьоготь довозився до Херсону з північних губерній (37).

Розвиток гужового транспорту викликав зростання чисельності дрібних власників різних закладів, які обслуговували його потреби. В містах краю неухильно збільшувалась кількість заїжджих дворів. В Одесі в 1828 р. їх було 32, а в 1857 р. — 74 (38). В Катеринославі в 1839 р. нараховувалось 7 заїжджих дворів, а в 1861 р. — 15 (39). В Миколаєві в 1845 р. зареєстрували заїжджих дворів 9, а в 1861 р. — 16 (40). В цьому ж році їх було по 12 в Новомосковську і Бобринці, 9 в Нікополі, по 8 в Олександрії і Новомиргороді. В

Єлисаветграді в 1861 р. статистика нарахувала 7 заїжджих дворів. Але Шмідт в описі цього міста вважає за належність з нього в кінці 50-х років великих таких закладів. За його відомостями їх було 35 (41).

Відомості, які наводяться в довідках про економічне становище міст 1861—1862 рр. дозволяють підрахувати, що в Катеринославській губернії було не менше 86, а в Херсонській (без Одеси) — 90 заїжджих дворів. В місцях зосередження засобів гужового транспорту в найми здавались також стайні. А. Шмідт свідчить, що більшість міщанських будинків у передмісті Балка в Єлисаветграді мали стайні, які здавали в найми під час ярмарків (42).

Пересування значної кількості транспортних одиниць через міста сприяло функціонуванню в них зростаючих мереж торговельних закладів, в тому числі й таких, які спеціалізувались на реалізації товарів чумакам і візникам. О. Афанасьєв-Чужбинський відзначив на початку 60-х років своєрідність торгівлі в одному пункті зосередження чумаків — Бериславі, через який щорічно проходило понад 200 тис. возів. Мандрівник писав, що у невеликому позаштатному містечку знаходились численні крамниці, у більшості з яких продавались переважно товари особистого і виробничого споживання для чумаків (43). В цей же час А. Шмідт писав, що на відстані 10—15 верст на торговельних шляхах зустрічаються трактири, які обслуговують чумаків, візників, загалом проїжджих. Асортимент товарів у таких закладах включав і предмети виробничого споживання. Згаданий автор писав, що в деяких трактирах на чумацьких шляхах в околицях Крюкова продавалось чумакам з одних рук до 6 тис. колес щорічно (44).

Утримання подібних закладів при великій насиченості шляхів і населених пунктів транспортними засобами було для певної групи городян основним чи важливим джерелом отримання грошових коштів. А. Шмідт писав, що рух обозів в Херсонській губернії був дуже значним і доставляв той прибуток, який отримували на транзитних шляхах корчми і трактири в селах і невеликих містах. Цей же автор свідчить, що в Олександрії, яка лежала на поштовому і великому торговельному шляху між Кременчуком і Єлисаветградом, трактири, готелі і заїжджаючі двори надавали «...многим жителям хорошіє средства для заработков» (45). В. Павлович в роботі про Катеринославську губернію в кінці 50-х років твердив, що власники подібних закладів збагачуються. Він

же відзначав, що великий прибуток приносили поміщикам шинки на торговельних шляхах і біля міст (46). Безперечно, отримання прибутків від утримання заїжджих дворів, трактирів тощо сприяло зростанню їх кількості, а отже й числа їх власників, переважно дрібних.

Кількість закладів, які обслуговували зайнятих в сфері транспорту людей, зростала перш за все у великих містах краю. Ширилась їх мережа і в інших населених пунктах, зокрема в центрах, в яких вантажі з суден переміщалися на засоби гужового транспорту або з останніх на перші. В групі різних, обслуговуючих потреби транспорту, підприємств при неухильному зростанні їх кількості відбувались зміни, які включали заснування нових, укрупнення чи ліквідацію з різних причин існуючих з попередніх часів. Власники одних закладів розорялися, інші розширювали свої підприємства, а деякі нагромаджені кошти вкладали в інші сфери обслуговування, в торгівлю, промисловість, купував транспортні засоби, прибуткові будинки тощо. Найбільш активно такий процес йшов у найважливіших економічних центрах півдня України. Про динаміку росту групи закладів, що обслуговували потреби транспорту свідчать відомості про їх кількість в Одесі в кінці 20, 30 і 50-х років. За підрахунками сучасників у місті нараховувалось в 1828 р. заїжджих дворів 32, готелів 22 і харчевень 8; в 1846 р. перших було 27, других 7 і ресторацій 6. В 1857 р. в Одесі функціювали заїжджачих дворів 74, готелів 8, харчевень 18, трактирів і чайних 110 (47).

Функціонування в регіоні численних закладів по обслуговуванню потреб транспорту свідчить, що він здійснював помітний вплив на зростання числа дрібних власників і найманих робітників у них.

Розвиток гужового транспорту в регіоні гальмувала панівна в імперії феодально-кріпостницька система, яка стримувала процес первісного нагромадження капіталу, прив'язувала селян до землі, перешкоджала їх підприємницькій діяльності і пересуванню по території країни.

Однією з причин, що заважали розгортанню у все більших масштабах роботі гужового транспорту був поганий стан шляхів. А. Шмідт писав про первобутний їх стан і стан перевізних засобів в Південній Україні. У звіті цареві генерал-губернатор Новоросійського краю граф О. Г. Строганов в 1861 р. писав, що ціна перевезення і навантаження на єудна продуктів експорту перевищує їх вартість на місцях виробництва (48). Незважаючи на всі перешкоди, обсяг пере-

зень товарів зростає, що було вирішальною причиною розвитку транспорту. О. Г. Строганов писав цареві про зростання вартості експорту краю з 1850 р. до 1860 р. з 24 млн. крб. до 62 млн. крб. сріблом.

Міське населення Південної України в силу дії комплексу причин мало більш сприятливі умови для участі у розвитку транспорту. Це сbumовило зростаючу роль південноукраїнських міст як центрів розвитку транспорту, в тому числі й гужового. Аналіз матеріалів про функціонування транспорту показує, що провідну роль в цьому відігравали міста-порти, в першу чергу Одеса, яка розвивалась не лише як важливий торговельний, але і як промисловий і транспортний центр.

ПРИМІТКИ

1. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60—90-х років XIX ст. — К. — Наукова думка. — 1968. — С. 79; Ковальченко І. Д., Милов Л. В. Всеросійський аграрний ринок. XVIII — начало XX века. — М. — 1974. — С. 8, 10; Миронов Б. Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII—первой половине XIX в. — М. — 1981. — С. 6—7.

2. Скальковский А. Взгляд на хлебопашенство и хлебную торговлю в Новороссийском крае и Бессарабии//Журнал Министерства внутренних дел. — 1884. — Ч. XXIII. — С. 57.

3. Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. — К. — 1954. — С. 278.

4. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Одесса. — 1853. — Ч. 2. — С. 505.

5. Жуков В. И., Шемяков Д. Е. Формирование и развитие рабочего класса Молдавии в досоветский период//Формирование и изменение численности рабочего класса Молдавии. — Кишинев. — 1980. — С. 7.

6. Военно-статистическое обозрение Российской империи. — СПб. — 1850. — Т. XI. — Ч. 4. Екатеринославская губерния/Сост. Драчевский. — С. 104.

7. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні (чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII — першої половини XIX ст.) — К. — 1964. — С. 68.

8. Там же. — С. 68.

9. Стойкевич П. Две главы из экономической истории Новороссийского края//Южный сборник. — 1859. — № 2. — С. 96.

10. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. — С. 63—64.

11. Одесский вестник. — 1840. — № 30; Пашутин А. К. Исторический очерк Елисаветграда. — Елисаветград. — 1897. — С. 240.

12. Новороссийский календарь на 1839 год. — Одесса. — 1838. — С. 98, 103.

13. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг. — Часть вторая... Таврическая губерния. — С. 11.

14. Там же. — Ч. I... Екатеринославская губерния. — С. 33.

15. Там же. — Ч. II... Херсонская губерния. — С. 37, 41.

16. Скальковский А. Историко-статистический опыт о торговых и про-

мысленных силах Одессы. — Одесса. — 1839. — С. 33; Его же. Одесское градоначальство в начале 1846 г. // Журнал Министерства внутренних дел. — 1846. — Ч. XIV. — С. 419, 420; Его же. Записки о торговых и промышленных силах Одессы. — СПб. — 1865. — С. 30.

17. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг. — Часть вторая... Таврическая губерния. — С. 14.

18. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. — Т. 6. — Екатеринославская губерния/Сост. В. Павлович. — СПб. — 1862. — С. 240.

19. Слабеев І. С. З історії первісного нагромадження на Україні. — С. 92—93.

20. Материалы для географии и статистики России... — Т. 6. — Екатеринославская губерния... — С. 240.

21. Андупов И. А. Сельскохозяйственный рынок Бессарабии в XIX в. — Кишинев, 1981. — С. 171; Жуков В. И. Города Бессарабии 1812—1861 годов. — Кишинев. — 1964. — С. 149; Жуков В. И., Шемяков Д. Е. Формирование и развитие рабочего класса Молдавии в досоветский период // Формирование и изменение численности рабочего класса Молдавии. — Кишинев. — 1980. — С. 720.

22. Материалы для географии и статистики России... Т. 24. Херсонская губерния. — Ч. I./Сост. Шмидт. — СПб. — 1863. — С. 277.

23. Там же. — С. 288.

24. Державний архів Одеської області (ДАОО), ф. 3, оп. 1, спр. 54, арк. 46—51.

25. Там же, арк. 134—135, 140.

26. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг. — Часть II... Херсонская губерния. — С. 29, 33.

27. Материалы для географии и статистики России... Т. 24. Херсонская губерния... Ч. 2. — С. 785.

28. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг. — Ч. I... Екатеринославская губерния. — С. 12.

29. Там же. — С. 5; Ч. II. Херсонская губерния. — С. 5; Таврическая губерния. — С. 5.

30. ДАОО, ф. 3, оп. 1, спр. 70, арк. 72.

31. Российский державний історичний архів (РДІА), ф. 18, оп. 2, спр. 1719, арк. 78; спр. 1770, арк. 136.

32. Список фабрик и заводов Европейской России. — 1903. — С. 263.

33. РДІА, ф. 18, оп. 2, спр. 1770, арк. 159.

34. Военно-статистическое обозрение. — Т. X. — Ч. I. Киевская губерния. — С. 104, 199; Т. XI. — Ч. I. Херсонская губерния. — С. 171.

35. Там же, ч. 2. — С. 183.

36. Материалы для географии и статистики России... Т. 6, Екатеринославская губерния. — С. 215.

37. Военно-статистическое обозрение Российской империи. — Т. XI. — Ч. I. Херсонская губерния. — С. 36, 141.

38. РДІА, ф. 1290, оп. 1, спр. 18, арк. 25; Материалы для географии и статистики России... Т. 24. Херсонская губерния. — Ч. II. — С. 854.

39. Новороссийский календарь на 1840 год. — 1839. — С. 61; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг. Ч. I... Екатеринославская губерния. — С. 4.

40. Новороссийский календарь на 1846 год. — 1845. — С. 334; Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861—62 гг. Ч. II... Херсонская губерния. — С. 44.

41. Там же; Ч. 1... Екатеринославская губерния. — С. 17, 33; Ч. II... Херсонская губерния... С. 8, 13, 27, 34; Материалы для географии и статистики России. — Т. 24. Херсонская губерния. — Ч. II... — С. 786, 790.

42. Там же. — С. 787.

43. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. — СПб. — 1863. — Ч. 1. — С. 290.

44. Материалы для географии и статистики России... Т. 24. Херсонская губерния... Ч. 1. — С. 290.

45. Там же. — Ч. II. — С. 754.

46. Там же. — Т. 6. Екатеринославская губерния... — С. 174, 238.

47. Там же. — С. 854; РДИА, ф. 1281, оп. 3, спр. 68, арк. 29—30; ф. 1290, он. 1, спр. 18, арк. 25.

48. Материалы для географии и статистики России... Т. 24. Херсонская губерния... Ч. 1. — С. 247; РДИА, ф. 19, оп. 3, спр. 787, арк. 5—6.

ТАРИФ 1822 РОКУ І ПРОТЕКЦІОНІСТСЬКА МИТНА ПОЛІТИКА РОСІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ (ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ)

Митний тариф Російської імперії від 1822 року являв собою різкий перехід від сприяння вільної імпоротної торгівлі до суворого протекціонізму: високих мит, заборон та обмежень довозу. Не дивно, що серед сучасників цього законодавчого акту відбувалися найзапекліші дискусії стосовно доцільності його впровадження. Аргументи учасників цих суперечок згодом перейшли в історичну літературу. В історіографії, як дореволюційній, так і радянській надавалися подекуди протилежні оцінки зміни митного законодавства в 1822 році.

Деякі з прихильників «охоронного» або «заохочувального» тарифу, як вони здебільшого його називали (за К. Ладженським до 1850 року — «строгово-охранительный», після — «умеренно-покровительственный») (1), давали просто захоплені відгуки щодо наслідків переходу до протекціонізму. Так, наприклад, широко відомо твердження І. Аксакова: «Никакие правительственные меры в России не произвели такого переворота в быту промышленности, как знаменитый тариф 1822 г. ...Целое народонаселение получило иное, фабричное направление, сотни фабрик выбрасывали ежегодно массы произведенный, требовавших сбыта» (2). Такі оцінки були досить типовими. Ось, що за 10 років до І. Аксакова писав автор-урядовець О. Антонов: «Жалко вспоминать и сладко ныне мыслить — какой дар для России теперешний тариф... Сколько сотен тысяч рук в необъятном нашем отечестве нашли себе полезный труд через несколько цифр в поощрительном тарифе и вследствие этих благодетельных цифр сколько, как бы внезапно, преимущественно в Москве, появилось на поприще отечественной мануфактуристики предприимчивых, благородно-деятельных людей, избавивших нас во многом от зависимости иностранцам...» (3).

Вже російські історики ХІХ ст. (К. Лодженський, С. Гу-

лішамбаров (4) та інші) вважали вплив тарифу 1822 р. та подальшої митної політики на економіку країни за цілком позитивний, лише з деякими зауваженнями. Цю ж точку зору поділяв і ряд радянських істориків (П. Кулішер, П. Лященко, Б. Міронов, С. Покровський) зокрема й дослідники українського господарства (С. Боровой, В. Голобуцький, І. Гуржій, В. Золотов, В. Нестеренко, Ф. Ястребов). Так, І. Гуржій зазначав: «В кінці XVIII — першої половині XIX ст. для Росії, яка в промисловому розвитку відставала від Англії і частково від Франції протекціоністська система відіграла прогресивну роль. Вона сприяла розвитку вітчизняної промисловості, захищала внутрішню торгівлю від конкуренції іноземних товарів» (5). Головні аргументи позитивної оцінки наслідків протекціонізму: сприяння розвитку вітчизняної промисловості, у зв'язку з тим прискорення впровадження капіталістичних відносин в країні, зміцнення внутрішнього ринку та економічних зв'язків з Росією, забезпечення позитивного сальдо у зовнішній торгівлі тощо. Історики цього напрямку, як правило, позитивно оцінювали зміни митного законодавства 1850-х роках, бо це, як зазначали дослідники, дозволяло позбутися деяких негативних сторін митної системи 1822—50-х років (К. Ладиженський). Ці зміни також відповідали новому якісному рівню промисловості Російської імперії, якого вона досягла завдяки суворого протекціонізму попередньої доби.

Але вже деякі автори середини XIX ст. з прихильників політики протекціонізму визнавали й деякі її суттєві хиби. Так, фрідріхсгамський першостатейний купець І. Вавілов вважав страхітливим наслідком протекціонізму Російської імперії величезні обсяги контрабанди («...контрабанда, это есть неизбежное зло, сопровождающее всякую охранительную систему и ослабляющее благодетельные ее последствия»). При тому, на думку автора, ніякі адміністративні заходи не могли припинити контрабанди або навіть істотно зменшити її обсяги, бо вона була наслідком переваги західноєвропейських промислових виробів («...западные европейцы опередили нас на несколько веков», — мусив визнати І. Вавілов) (6).

Досить неоднозначно сприймав усі обмеження тарифу 1822 року, один з найактивніших прибічників протекціонізму й радників міністра В. Канкріна Г. Небольсін. Наприклад, він схвально оцінив високі мита та заборони на довіз бавовняних виробів, що сприяли розвитку російської промисловості. Обмеження на імпорт виробів з вовни були, на думку Не-

більшіна, недостатньо жорсткі і лише скасування транзиту та особливо заходи проти Польщі 1831 року спричинили до розвитку в імперії відповідного виробництва. Автор вважав за недоцільне високе мито на довіз льняних виробів, бо це не сприяло до посилення виробництва цих товарів в Росії і лише шкодило споживачеві. Обмеження митами імпорту «пряних коренів» та кави Г. Небольсін вважав за дуже шкідливе. Наслідком його, на думку автора, було значне зменшення довозу цих товарів до Петербургу та відповідне збільшення їх імпорту у порто-франківську Одесу, що сильно шкодило петербурзькій торгівлі («...многие внутренние места получавшие прежде перец и другие пряные корни через С. Петербург стали снабжаться ими через Одессу»). Це ж саме він зазначав й стосовно імпорту кави. Ще більшу критику Г. Небольсін викликали обмеження тарифу 1822 року на довіз іноземних вин. Відсутність іноземної конкуренції, на думку автора, не сприяла покращенню якості напоїв, що вироблялися на Кавказі, Дону, Бесарабії, на Півдні України, зокрема в Криму («Такой ход торговли вредит успехам виноделия и поощряет только размножение виноградников») і привозилися на продаж в Центральні та Північні регіони Росії. Таке становище перешкоджало інтересам споживачів. Небольсін вказував, що відсоток споживання іноземних вин в Росії був значно нижчим, ніж в інших високорозвинутих державах (7). Як бачимо, стосовно цієї галузі імпорту Небольсін не нехтував використовувати один з найголовніших аргументів фрітредерів (це, до речі, не залишилось поза їх увагою: «...Г. Небольсин, которого нельзя упрекнуть в увлечении теорией свободной торговли, говорит о чае, кофе и вине то же и Тенгоборский», — писав М. Бунге) (8).

Така непослідовність «апологету російського капіталізму» (як називав Г. Небольсін О. Оглоблін) у дотримуванні позиції протекціонізму можливо пояснювалась послідовністю у захисті економічних інтересів центральних та північних регіонів. Автор відстоював прибутки та вигоди російської промисловості, торгівлі (петербургської) та споживача (московського та ніжегородського), внаслідок відповідної митної політики, навіть якщо це йшло всупереч з інтересами виробника, купця (одеського та інших) та споживача в українських та закавказьких губерніях. Щоправда, позиціям Г. Небольсін можна знайти й інші пояснення. До речі, схожу «непослідовність», але протилежній полярності висловлювали деякі українські прихильники фрітредерських ідей першої половини

XIX ст. Це не залишилось поза увагою радянського історика В. О. Золотова, який коментуючи вимоги землевласників Півдня України, прихильників вільної торгівлі іноземними промисловими виробами, підняти мито на імпорт вина, писав: «Дворянство совсем не волновало, что вкус народный может обратиться на иностранные промышленные изделия». Но когда это угрожало их интересам, дворянские проповедники фритрейдерства ревниво охраняли свои интересы и требовали особого рода «протекционизма» (9). Низка авторів, які взагалі давали схвальну оцінку російському протекціонізму першої половини XIX ст. досить гостро критикувала його за фіскальну спрямованість. Щоправда, лише деякі з них вважали інтереси державної скарбниці визначальними в митній політиці того часу (М. Соболев, М. Туган-Барановський, П. Хромов та ін.).

Мали розбіжності й оцінки, боротьби навколо тарифів у XIX ст. Так, дореволюційні автори, як правило називали захисниками протекціонізму промисловців та купців, що займались внутрішньою торгівлею, а серед прибічників вільної торгівлі «хліборобський клас народу» (10). В радянські часи виникла традиція розглядати прибічників фритрейдерства, як реакційних дворян (хоча П. Хромов та С. Боровой при тому відокремлювали з їх числа, матеріально незацікавлених, відомих економістів І. Вернадського, О. Бутовського, М. Бунге, А. Скальковського, деяких декабристів та ін.). Яскравим прикладом того є праці В. Золотова та С. Покровського. Останній, наприклад, відносить до реакційного дворянства прогресивних економістів (М. Бунге та ін.), а до супротивників промислового розвитку країни відомого автора-фабриканта (Я. Новікова) (11).

Ряд істориків та економістів займали подекуди посередню позицію між прихильниками протекціонізму та вільної торгівлі. Не виступаючи проти протекціоністських тарифів взагалі, вони критикували протекціонізм 1822—50 рр. за «огульність» і як на звичай, вважали, що саме у 1850-х роках тарифам було надано цілком вірну спрямованість (між іншим одним з таких авторів економіст Л. Тенгоборський, був головним творцем цих тарифів). До цього висловив своє ставлення історик Шапошников: «...я отнюдь не беру под свою заштиту таможенную политику прошлого века во всех ее деталях, я полагаю, что общая линия этой политики была правильной» (12). Деякі представники цього напрямку досить широко підходили до позиції фритрейдерів. Так, економіст пер-

шої половини XIX ст. Ю. Гагеймейстер вважав, що краще б Росія заохочувала промисловість адміністративними, ніж законодавчими заходами, припускав протекціонізм лише для декількох галузей (тих, що змогли б згодом конкурувати на світовому ринку) і тільки на короткий термін, а тариф 1822 року засуджував. («Издатели тарифа 1822 г. едва ли давали себе полный отчет в последствиях принятой ими меры: они не знали, сколько должно быть потрясено этим интересом, каких требовало пожертвований от всех классов народа») (13). Інші автори цього напрямку подекуди наближаються до захисників протекціонізму. Так П. Хромов, який лише трохи критикував тариф 1822 р. за надання можливості фабрикантам — монополістам отримувати надприбутки, в цілому же вважаючи цей захід прогресивним.

Аргументи істориків, що давали негативну оцінку митної політики після 1822 року, також мали свій початок в економічній політиці XIX ст. Прибічники фрітредерства досить часто характеризували російські протекціоністські тарифи, як «заборонні». Так, наприклад, проф. І. Вернадський вважав, що «канкринівська заборона» система торгівлі існувала й після 1850-х років. Адже за його підрахунками після 1857 року митні тарифи Російської імперії в 10—20 років перевищували відповідні мита в тих країнах Європи, які впроваджували «охоронні» тарифи.

«Реакцією протекціонізму» називав період 1822—1850 рр. автор-фрітредер Я. Новіков.

Схожу загальну характеристику митного тарифу 1822 року висловлювали й деякі з дореволюційних істориків. Так, автор історичного нарису російської торгівлі Р. Лукашевич вважав протекціонізм першої половини XIX ст. відхиленням від «раціональної» (себто природної) митної політики 1819—1821 рр.) (14). За даними С. Борового супротивником протекціонізму був А. Скальковський, хоча це й знайшло відбиток не в його історичних працях, а в публіцистичних статтях) (15).

Головними аргументами супротивників протекціоністської системи були: нанесення шкоди інтересам споживачів («непрямий податок» на користь фабрикантам), зменшення оборотів зовнішньої торгівлі, неприродність розвитку промисловості (відсутність конкуренції) і сприяння її відсталості, посилення промисловості за рахунок сільського господарства тощо.

Розглянемо лише деякі з них. Більшість фрітредерів не вважали за необхідність впровадження будь-якими заходами позитивного сальдо у зовнішню торгівлю. Докладно доводячи це положення, одеський історик Ф. Брун між іншим зазначав: «...нікогда еще не было народа, обедневшего вследствие невыгодного баланса, между тем, как пагубное влияние мер, принятых для устранения оного неоднократно обнаруживалось...» (16).

Вже фрітредери XIX ст. одним з наслідків протекціоністської митної політики вважали виникнення економічних протиріч між різними регіонами Російської імперії (до речі, ці положення, як правило, залишалися поза увагою радянських дослідників). Щоправда, вони ніколи не висували цей аргумент на перший план, хоча і вважали його однією з найголовніших причин недоцільності протекціоністської системи.

Ці зазначали, наприклад, головні теоретики фрітредерства в Російській імперії середини XIX ст. (за характеристикою П. Хромова) українські економісти О. Бутовський, І. Вернадський та М. Бунге. Професор І. Вернадський, розглядаючи протекціонізм, як поміркованого, нащадка меркантилізму (з останнього, на його думку, вийшла «колоніальна система с ее детищем рабством») зазначав: «В одной и той же стране равноправие исчезает: селянин является истинным данником фабрично-заводского производства, лесная сторона переплачивает за свои шелка, землевладельческая за свое железо — покровительствуемым местностям» (18).

Автор навіть вказував на можливість соціальних вибухів на цьому ґрунті і на загрозу єдності держави. М. Бунге, ілюструючи як збиткувало населення від політики протекціонізму, наводив приклади та статистичні дані майже виключно з економічного життя хліборобських українських губерній (19). О. Бутовський зазначав, що монопольне панування окремих галузей промисловості центральної Росії внаслідок протекціоністських тарифів тяжко відбивалося на економічному стані всіх регіонів країни («Подобные монополии принадлежат к числу самых несправедливых») (20). Одеський фабрикант Я. Новіков (його погляди радянський історик С. Покровський вважав квінтесенцією аргументів фрітредерів Російської імперії другої половини XIX ст.) вказував, що завдяки тривалій політиці протекціонізму російський промисловий центр паразитував за рахунок регіонів: Сибіру, Середньої Азії, Кавказу і зокрема хліборобської України («Для промышленности все ласки, все привилегии, для земледелия все

строгости, все налоги»). Економіст заперечував те, що розвиток промисловості Центральної Росії мав якусь особливу користь для непромислових регіонів («В действительности фабрика в Австрии или в Пруссии также полезна для русских, как фабрика в Москве полезна для жителей Украины» (21).

Такий підхід, що ставив інтереси свого регіону вище інтересів промисловості Центральної Росії не був рідкістю й серед інших критиків протекціонізму політики. Наприклад, коментуючи погляди одеського автора Маркевича, історик-дослідник економічної думки першої половини XIX ст. М. Бачинський писав: «...поза інтересами споживача дешевих і доброякісних товарів Маркевич не обходить справи розвитку чи занепаду російської промисловості, а його покликання на авторитет чужоземця Демоля показує, що й український поміщик байдужисенько ставився до інтересів промислової Москви, дивлячись на свою країну, як на колонію російського капіталу» (22).

Автори-фрітредери XIX ст. зазначали, що високі мита, які стримували імпорт, істотно зменшували експорт хлібу з України й значно шкодили його конкурентоспроможності на західних ринках («Понятно, что всякий торговец охотнее решается на сделку с тою страню, где надеется сбыть свои товары» — писав дослідник хлібного експорту Півдня України П. Стойкович. Відсутність же вільного товарообміну призвела, на його думку, до того, що «русская торговля представляет мало привлекательного для иностранных покупателей, и совершенно подчиненная их воле, их выгодам, их капризам не может успешно развиваться» (23).

Коментуючи критику протекціонізму визначним діячем Товариства сільського господарства Півдня Росії Демолем М. Бачинський писав: «Навряд чи би Демоль був оборонцем невтручання держави в економічні справи коли б інтереси поміщицького господарства Степової України не вимагали щонайбільшого експорту» (мався на увазі не тільки хлібний, а й вовняний експорт). Може саме ці причини спіткали до того, як зазначав М. Бачинський, підводячи підсумки огляду робіт найзначніших економістів 1830—40-х років, інтереси яких були пов'язані з сільським господарством Степової України: «що до державної опіки над промисловістю, то люди 40-х рр. одностайно висловлювалися проти державного втручання» (24).

Ці шкідливі наслідки російського протекціонізму мусив визнати й К. Лодиженський («...оказалось, что усиление от-

пуска русских продуктов за границу может произойти только при условии возрастания требования иностранных товаров из России...» саме тому, «...требования земледельческого класса народа, заинтересованного в выгодном сбыте за границу своих произведений, оказалось прямо противоположно интересам фабричного класса» (25). Але він вважав, що ці протиріччя були фактично ліквідовані після 1857 р. Цієї думки не поділяли інші дослідники. Так, український історик та економіст С. Остапенко стверджував: «...замедляя высоким таможенным тарифом ввоз, Россия тем самым сократила и свой вывоз в Европу и открыла тем самым рынок этот для американских земледельческих продуктов» (26).

Нові підходи та аргументи щодо критики російської протекціоністської політики першої половини XIX ст. з'явилися в українській радянській історіографії 1920—30-х років. Вони, головним чином, були пов'язані з працями О. Оглобіна. Розглядаючи українську економіку як окремий господарчий терен в межах імперії, цей автор висунув на перший план завдання шкоди економічним інтересам України внаслідок протекціоністської митної політики. Підґрунтями позиції Оглобіна можливо були: по-перше, погляди економістів-фрітредерів, вивченню яких він приділяв значної уваги (27). По-друге, підхід до економічної політики царського уряду, зокрема митної, в XVII—XVIII ст. у дослідженні українських істориків І. Джиджори та М. Слабченка. Останній, між іншим, вважав, що прагнення вільної торгівлі було притаманно українському господарчому терену ще з часів Б. Хмельницького і вже з кінця XVII ст. цю спрямованість почала приборкувати російська митна політика (28). Схожі думки висловлював у 1920-ті роки Є. Загоровський (29).

На відміну від фрітредерів XIX ст., які «визнавали» під тиском офіційної точки зору наявність позитивного значення тарифу 1822 р. для розвитку російської промисловості, О. Оглоблін зазначаючи, що та промисловість виникла за межами України (головним чином в Московському регіоні), взагалі спростовував будь-які позитивні риси цього акту. На думку історика тариф був безцеремонним захопленням російським промисловим капіталом ринків збуту на Україні, що зашкодило місцевому господарству, нанесло тяжкий удар по імпорту й експорту («Тариф 1822 р. хоч і послаблений на Україні одеським порто-франко безперечно обмежив вплив чужеземних товарів на Україні, а це відбивалося на експорті»), погіршувало зв'язки зі світовим господарством й сильніше втис-

кувало Україну (особливо Правобережжя) в економічний терен імперії. Тариф 1822 р. за Оглобліним, дозволяв російській промисловості визискувати значні кошти з українського господарства (про те ж саме, писав ще І. Аксаков, розцінюючи це, як позитивний фактор). «Активний баланс в торгівлі Чорноморсько-азовських портів, а мабуть і на західному кордоні України, — був зрівноважений на півночі, де російська промисловість після тарифу 1822 р. заливала український ринок своїми виробами, насамперед текстильними (ще й металевими). Те золото, що йшло на Україну з Чорного моря тут не затримувалося й викачувалося на північ. Тариф 1822 року в умовах політичного панування російського капіталу й колоніальної політики його на Україні забирав українську економіку в ярмо аграрного господарства, що за несприятливої кон'юнктури світового хлібного ринку у другій чверті XIX ст. гальмувало розвиток українського капіталізму» (30).

О. Оглоблін зазначав, що зацікавленність Росії у промисловій відсталості України розуміли вже сучасники, наводячи точку зору економіста М. Яснопольського. Схожі думки можна знайти і в інших авторів, як, наприклад, у вже згаданого П. Сойковича («...итак какое же направление может принять современное развитие наших хозяйств? Останутся ли они при своем прежнем земледельческом характере, или обратятся к фабричной деятельности, по примеру северных губерний России?... — конкуренция не только западных государств, но и внутренних губерний России подавила бы эту деятельность в самом зародыше») (31). Інший одеський фрітредер Маркевич, виступаючи проти монополії московських промислових виробів, був налким прихильником промислового розвитку України і на зауваження опонентів про «неправильність» його поглядів, бо як фрітредер він начебто мусив захищати інтереси виключно сільського господарства відповідав: «г-н П. С. остается в недоумении «к какой системе политики» он должен отнести желание, чтобы мануфактурная промышленность заводилась и развивалась в Южной России? ...желание наше мы основываем на системе здравого смысла, позволяющего думать, что так жить и заводится правильнее где климат теплее, почва плодороднее и где в соседстве портовые города, а также и на примерах всемирной истории о переселении народов всегда с Севера на Юг. Но из желания нашего видеть в Новоросии водворение мануфактурной, фабричной, ремесленной и торговой промышленности, не следует еще, чтобы почтенные Московские мануфактурис-

ты бросили свои заведения и побежали стремглав на хаши плодородные степи...» (32).

Точку зору О. Оглобліна поділяли М. Слябчанки, М. Яворський (якого О. Оглоблін, на нашу думку цілком невірно відносив до прихильників тарифу 1822 року), економісти М. Волобуєв та Д. Бованенко. Останній зазначав: «митний тариф 1822 року був демонстрацією перемоги російського капіталу на Україні, він на українському ринкові запроваджував монополію на цілу низку товарів, що їх мала виготовляти російська промисловість. Довіз чужоземних товарів на Україну був обставлений великими митними утисками, а деякі товари було заборонено зовсім довозити. Проте довіз товарів із Росії на Україну віддавна було обставлено різними пільгами. Протекціоністська економічна політика імперського уряду зводила Україну на стан колонії» (33).

ПРИМІТКИ

1. Лодыженский К. История русского таможенного тарифа. — СПб. — 1886. — С. 26, 45.
2. Аксаков И. Исследование о торговле на Украинских ярмарках. — СПб. — 1858. — С. 117.
3. Антонов О. Несколько мыслей о порто-франко в Одессе и о товарных депо в Тифлисе, Одессе и Варшаве. — М. — 1848. — С. 13, 27.
4. Гулишамбаров С. Итоги торговли и промышленности в России в царствование императора Николая I, 1825—1855 гг. — СПб. — 1896. — С. 165.
5. Гуржій І. О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні. — К. — 1962. — С. 165.
6. Вавилов И. Беседы русского купца о торговле. — СПб. — 1846. — С. 51—52.
7. Небольсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России. — СПб. — 1850. — Ч. 1. — С. 297, 268.
8. Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле. Тариф. // Отечественные записки. — 1857. — Т. 65. — Ч. 6. — С. 589.
9. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века. — Ростов. — 1963. — С. 138.
10. Небольсин Г. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 315.
11. Покровский С. Внешняя торговля и внешняя политика России. — М. — 1947. — С. 174—175.
12. Шапошников Н. Н. Таможенная политика России до и после революции. — М. — Л. — 1924. — С. 18.
13. Гагеймейстер Ю. Назв. праця. — С. 21.
14. Лукашевич Р. Я. Очерки промышленности и торговли России. — Харьков. — 1877. — С. 17.
15. Боровой С. Я. Економічні погляди А. О. Скальквоського // З історії економічної думки на Україні. — К. — 1961. — С. 72—74.
16. Брун Р. О внешней торговле новороссийского края и Бессарабии в 1840 г. // Новороссийский календарь на 1842 г. — Одесса. — 1841. — С. 288.

17. Хромов П. А. Очерки экономики докапиталистической России. — М., 1988. — С. 231, 232.
18. Вернадский И. О мене и торговле. — СПб. — 1865. — С. 126.
19. Бунге Н. Назв. праця. — С. 594—596.
20. Бутовский А. Опыт о народном богатстве или о началах политической экономики. — СПб. — 1890. — С. 68, 153.
21. Новиков Я. А. Проекционизм. — СПб, 1890. — С. 68, 153.
22. Бачинський М. Головні економічні течії 30—40-х рр. на Степовій Україні//Записки Одеського наукового при УАН товариства. Секція соціально-історична. — 1928. — Ч. 3. — С. 22—23.
23. Стойкович П. О значении конкуренции в хлебной торговле по отношению к Новороссийскому краю//Южный сборник. — К. — 1859. — № 1. — С. 40.
24. Бачинський М. Названа праця. — С. 21, 29.
25. Лодигенский К. Названа праця. — С. 227, 228.
26. Остапенко С. С. Внешние рынки России. Персидский рынок и его значение для России. — К. — 1912. — С. 38.
27. Оглоблин О. Проблеми української економіки в науковій і громадській думці XIX—XX ст.//Червоний шлях. — 1928. — № IX—X. — С. 180.
28. Слабченко М. Организация хозяйства Украины от Хмельницкого до Мировой войны. — Т. 3//Очерки торговли и торгового капитализма. — Одесса. — 1923. — С. 150, 152, 155, 156, 178.
29. Загоровський Є. О. Запорізько-російська митна політика за часів Нової Січі//Ювілейний збірник на пошану академіка Д. І. Багалія. — К. — 1927. — С. 806—810.
30. Оглоблин О. Нариси з історії капіталізму на Україні. — Харків — Київ. — 1931. — С. 116, 188.
31. Стойкович П. Две главы из экономической истории Новороссийского края//Южный сборник. — 1959. — № 2. — С. 93.
32. Маркевич. Ответ на голос в защиту производителей//Одесский вестник. — 1847. — № 73.
33. Бованенко Д. До методології вивчення українського господарства//Прапор марксизму. — 1929. — № 2. — С. 94.
34. Оглоблин О. Тариф 1822 року і Україна//Вісник ООЧСУ. — Нью-Йорк. — 1955. — Ч. 2.
35. Дружинина Е. И. Южная Украина 1800—1825 гг. — С. 334.
36. Тейлицкий В. П. Буржуазно-либеральная экономическая думка на Україні в 60-ті роки. XIX ст.//З історії економічної думки на Україні. — К. — 1961. — С. 48, 49.
37. Бровер І. Україна на переломі до промислового капіталізму. — Одеса. — 1931. — Т. 1. — С. 68.

ЕТНО-СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ОДЕСИ У ДОРЕФОРМНИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІОГРАФІЇ

- Проблема формування етнічного складу населення Одеси ще недостатньо досліджена науковцями, хоча він відігравав велику роль в соціально-економічному розвитку краю та формуванні міжетнічних зв'язків. Проте багато істориків у своїх роботах, присвячених заселенню Південної України та історії розвитку Одеси, так чи інакше торкаються окремих питань цієї проблеми. До них звертались і відомі дослідники минулого століття, такі як: А. О. Скальковський, Д. Г. Атлас, А. І. Маркевич, А. Шмідт, В. К. Надлер, С. Беренштейн і наші сучасники: О. І. Дружиніна, Д. І. Багалій, В. М. Кабузан, П. Херліхі та багато інших. Їх точки зору щодо причин швидкого зростання Одеси не завжди співпадають, але всі вони визнають феномен розвитку міста у ХІХ столітті. В роботах істориків відзначається важлива роль географічного положення Одеси, яке сприяло розвитку зовнішньої торгівлі і включенню міста до національного українського та всеросійського ринків. Більшість авторів схиляється до думки про доброзичливе ставлення царського уряду до молодого чорноморського міста, яке проявлялось, зокрема, і в створенні сприятливих умов для його швидкого заселення. Однак професор В. К. Надлер вважав, що населення Одеси складалося і росло не рідко і всупереч волі уряду (1). Свою думку він аргументує тим, що місто стало свовищем для збіглих кріпосних селян, бродяг, різного роду авантюристів та шукачів легкої поживи. І всі намагання якось організувати та привести до порядку цю різнобарвну і занадто рухливу хвилю населення не давали позитивних наслідків.

Відомий краєзнавець Д. Г. Атлас висловлювала протилежну точку зору на заселення Одеси. Вона стверджувала, що своєю появою та першочерговим успіхом місто зобов'язане переважно іноземцям. До того ж засновником його був неаполітанець де-Рібас, план забудови склав француз де-Волан,

адміністративна влада в краї знаходилась в руках видатних французьких емігрантів — Рішельє та Ланжерона. Та й саме місто різко відрізнялось від провінційних міст імперії і наближалось до типу західних, зокрема італійських портів (2).

Американська вчена П. Херліхі підтримує думку тих дослідників, які прийшли до висновку, що українці та росіяни були менш помітні в Одесі, ніж іноземці. На початку XIX століття, — пише вона, — тут можна було зустріти представників самих різноманітних національностей, які розмовляли не менш як на 20 мовах і віросповідували не менш 10 релігій (3).

Для дослідження етнічного складу населення в дореформений період доцільно виділити декілька основних етапів в історії заселення міста. Перший з них безперечно пов'язаний з діяльністю де-Рібаса і охоплює 1794—1803 роки. Де-Рібас був автором проекту про заснування в Одесі грецького поселення з учасників російсько-турецьких війн, який був затверджений 19.IV.1795 р. Катериною II (4). 900 грецьких солдатів та офіцерів поселилися в місті, де вони повинні були укомплектувати Грецький дивізіон, чисельністю 300 чоловік та особливий загін. Грецькі колоністи отримали гроші на будівництво і заснували слободи, які в майбутньому стали околицями Одеси: Молдаванку та Пересип (5). Для бажаючих займатись торгівлею на державний рахунок було побудовано 60 будинків. Крім того, торговці та ремісники звільнялись від військової служби.

А. А. Скальковський вважає, що уряд надзвичайно прихильно ставився до греків, бажаючих поселитися в Новоросії. Для них була створена «Комісія для поселення греків та албанців», яка займалась упорядкуванням життя переселенців. Спочатку в Одесі поселились 100 грецьких сімей, 27 з них — купецькі, які мали деякий капітал. Та частина міста, де вони проживали, була названа Купецьким або Грецьким форшта-том. Тепер це вулиці: Грецька, Катерининська та Дерibasівська. Ще дві вулиці — Велика та Мала Арнаутська були засновані в основному арнаутами (6). Автор опису Херсонської губернії на рубежі 50—60-х років XIX ст. вказував на вплив переселенської політики царизму на зростання чисельності греків в Одесі. Він, зокрема, відзначав, що кількість грецьких колоністів поступово зростала і за переписом 1797 р. становила 269 чоловік. Крім того, Грецький дивізіон нараховував 337 чоловік, що давало в сумі 1000 душ (7).

Для відправлення духовних потреб грецьких поселенців у

1796 р. була побудована Троїцька церква, де богослужіння велось грецьким духовенством.

До питання про роль політики уряду у переселенні до регіону і Одеси представників різних етнічних груп звертались О. І. Маркевич та інші дослідники. На думку О. А. Маркевича уряд, щоб швидше заселити місто оголосив, що бажуючі поселитись в Одесі будуть на 10 років звільнені від податків і військової служби та отримають кредити на будівництво. Крім цього, обіцялась повна свобода віросповідання (8).

Ці умови, відзначав А. Клаус, зацікавили ряд категорій населення західноєвропейських країн, зокрема Німеччини. Представники багатьох релігійних сект, які переслідувались в німецьких князівствах, мріяли знайти в Росії свого роду «божий куточок», де вони могли б вільно жити відповідно цієї віри. Тому після підтвердження іменним Указом імператриці 7.XI.1787 р. своїх пільг, 1333 меноніта прибули навесні 1789 р. до Південної України. За даними Д. І. Багалія протягом 1789—1796 років сюди переселились близько 450 менонітських сімей.

На думку уряду, зауважує О. І. Дружиніна, кращим місцем поселення німецьких колоністів були околиці портових міст, де вони могли б швидко збувати свою продукцію і забезпечувати міста продуктами харчування. Тому частина німецьких переселенців була поселена в Одеському повіті. За твердженням дослідниці перші німецькі колоністи знаходились у досить скрутному матеріальному стані. Ім не надавалась своєчасна допомога, обіцяна урядом, що привело до зuboжіння та напівголодного існування (11). Становище покращилось лише за часів Рішельє, який проявив особисту турботу до переселенців, а ремісникам, крім того, запропонував поселитись в Одесі.

У Скальковського А. О. ми знаходимо, що Катерина II залучила до Новоросії не лише німецьких і грецьких, а й єврейських, французьких, португальських, швейцарських, болгарських, італійських та інших колоністів (12).

Цікаві відомості про етнічний склад населення Одеси приводить американська дослідниця Патриція Херліхі. В серпні 1799 р. із 208 одеських купців 126, або 60% прибули із-за кордону і лише 82 — були росіянами, або в кращому випадку народились в межах Росії. Більшість із закордонних купців прибули з Османської імперії, в основному це були греки (13).

Наприкінці XVIII століття до Одеси переселилось майже

300 єврейських сімей з Галичини, що поклало початок тривалому переселенню євреїв, зокрема з Брод. Багато з них стали банкірами, торговцями та маклерами (14).

Більшість дослідників прийшли до висновку, що прихильність царського уряду до іноземних колоністів не заважала селитись в Одесі й вихідцям з України та Російської імперії. Серед перших жителів міста була частина старшини і козаків, які завели тут господарство і побажали залишитись на проживання. Їх звільняли від служби у війську Чорноморському і наділяли землею, нарівні з іншими мешканцями. За даними А. Д. Бачинського у 1797 році в Одесі проживало 326 козаків, в тому числі 31 старшина на чолі з осавулом Ф. Черненком. Він вважає, що важливу роль у будівництві міста і порту в 1794—1797 роках відіграли козаки, що були на Чорноморській гребній флотилії Й. М. Дерибаса (15). Цивільними громадянами міста після завершення строку служби ставали і солдати.

П. Херліхі звертає увагу на те, що Одеса приваблювала збіглих кріпосних селян із України та центральних губерній Росії. Уже в кінці XVIII століття біля трьох тисяч селян-втікачів стали вільними жителями міста. Підраховано, що в 1797 р. 1/3 частина населення Одеси була або іноземцями, або не мала паспортів, що означало незаконний характер проживання (16). Цьому в значній мірі, на думку дослідниці, сприяла ліберальна політика царського уряду, бо збігли кріпосні селяни, які селились в Новоросії фактично не переслідувались (17).

У 1795 р., за наслідками перепису населення, проведеного де-Рібасом, на 30 тисячах десятин міської землі поселилось 2349 чоловік (без урахування дворян, чиновників, солдат та офіцерів гарнізону, окремих підрозділів грецьких та албанських солдат). Було зареєстровано 1679 міщан, 146 купців, 240 євреїв, 224 грека і 60 болгар (18). За даними російського історика В. М. Кабузана у 1799 р. в Одесі налічувалось 4633 чоловіка, з яких 3749 були українцями. На його думку перевага українського населення зберігалась і надалі (19).

Другий період в історії Одеси охоплює 1803—1823 роки. Він тісно пов'язаний з іменем талановитого адміністратора — дюка де-Рішельє. Слідуючи рескрипту Олександра I від 30.1.1803 р., він повинен був вдосконалити управління містом, забезпечити правильне судочинство, побудувати карантин і залучати до міста нових жителів, особливо корисних з господарської точки зору іноземців, перш за все купців, які во-

лоділи капіталом (20). Як гадає О. І. Дружиніна, Рішельє зробив усе можливе, щоб перетворити Одесу в прекрасну перлину імперії (21). Він сприяв розвитку економіки і торгівлі, наполягав на введенні порто-франко і приділяв велику увагу заселенню міста.

Як відмічає П. Херліхі, в цей час до Одеси переселяється багато французьких, особливо марсельських торговців, ремісників, учителів. У 1836 р. французький консул у своєму звіті в Париж відмітив, що в Одесі є невелика французька колонія, яка нараховує від 350 до 400 чоловік. Це: лікарі, купці, годинникарі, книготорговці, які мають міцну матеріальну базу (22).

Американська дослідниця пов'язує з діяльністю Рішельє і активізацію італійської міграції до Одеси. Таку ж думку висловлював А. Скальковський, який приводить той факт, що в 1807 р. у місті з'явилося декілька торгових будинків з Генуї і негоціанти Гаторіо та Андрич відкрили тут свої контори (23). Згодом кількість таких контор різко зростає, що сприяє пошавленню чорноморської торгівлі. Серед прибулих італійців було багато музикантів, лікарів, банкірів, архітекторів, перукарів. Деякі — стали власниками готелів та модних ресторанів.

З 1804 р., після маніфесту Олександра I від 20 лютого (24), почалася нова хвиля німецької еміграції на Південь України. Цього разу уряд запрошував лише умілих землеробів та ремісників, які володіли майном на суму 300 гульднів та мали свідоцтво магістра, підтверджуюче їх добре ім'я. Масове переселення німецьких емігрантів, як твердить К. Ліндемман, відбувалось аж до 1819 р., тобто до часу, коли уряд Росії фактично відмовився від практики широкого запрошення колоністів, в тому числі і німецьких до Південної України (25).

Лише в Одеському повіті, на землях, відкуплених герцогом Рішельє у графа Потоцького з'явилися квітучі німецькі колонії: Грослібенталь, Кляйн-Лібенталь, Марієнталь, Люстдорф та інші. Протягом 1804—1810 років тут виникло біля 50 нових поселень. Високі врожаї зернових, овочів та фруктів у цих колоніях давали змогу наситити одеські базари якісними продуктами харчування.

На запрошення дюка багато німецьких переселенців стали жителями міста. Займались вони, в основному, підприємництвом, комерцією, технічною творчістю та ремеслами. Так, в 1803 р., як відмічає І. Демідов, в Одесі було 5 великих тор-

гових будинків: 1 французький, 1 італійський, 1 англійський та 2 німецьких. А вже в 1805 р. — найбагатшими купцями, чії торгові будинки користувалися найбільшим авторитетом, були німці (26).

Прибулі до Одеси німецькі ремісники об'єднувались у цехи і заселяли виділені їм ділянки землі, внаслідок чого і виникла Ремісничя вулиця (нині Осипова). Особливо вмілими серед німецьких колоністів були ковалі, слюсарі, золотих справ майстри, булочники. Крім цього вони виробляли чудові меблі, які користувались великим попитом. Німецький дослідник Ф. Бінеман підтверджує це тим, що у 1843 р. в Константинопіль було поставлено меблів на 600 000 крб., які були високоякісними і не поступались ні московським, ні петербурзьким. В цьому велика заслуга саме німецьких майстрів, про що тоді досить багато писалось (27). Вчений стверджує, що вже через декілька років після свого переселення німці виготовляли багато необхідних для міста речей. Крім цього, щорічно до 200 українців та росіян ставали учнями німецьких майстрів, щоб оволодіти ремеслами. Згодом багато з сімей німецьких ремісників ставали купцями, що цілком відповідає характеру міста.

Ще один німецький дослідник — Поллерт Хайнер прийшов до висновку, що німецькі переселенці утворили етнічну спільність чорноморських німців. На його думку, вони були піонерами освоєння південно-української прерії, важливим культурологічним прошарком тієї багатонаціональної цивілізації, що тут виникла, важливим фактором залучення Причорномор'я до світової економіки (28).

Чи не найбільшу роль у розвитку міста і краю відводить німцям і П. Херліхі. Рецензент її монографії — В. П. Ващенко розцінює це як зайву категоричність. Він гадає, що кожна етнічна група зробила свій вагомий внесок у розвиток Одеси і Півдня України (29).

Ряд дослідників, в тому числі А. Клаус, К. Ліндеман та І. Бінеман звертають увагу на те, що німецькі колонії були центрами освіти та культури не тільки для німців, але й для багаточисельних українських, російських та інших національних груп населення. Про це свідчать відкриті школи, просвітницькі заклади, науково-культурні центри, лікарні, притулки для сиріт та пристарілих. Колоністи зберігають при цьому свою культуру і релігію. Вже в грудні 1803 р. в Одесі була заснована община євангелістів, а в 1821 р. архітектором Барро була побудована лютеранська церква.

За часів Рішельє значного культурно-економічного розвитку набуває і грецька колонія. Аналізуючи участь греків у розвитку дореформеної Одеси, В. П. Ващенко висловлює думку про те, що саме грецькі купці були серед піонерів банківської справи в Одесі і Росії (30).

П. Херліхі також гадає, що перша спроба заснування банку в Одесі належить грецькій родині Раллі (31). Але найбільш вагому роль греки відігравали у зовнішній торгівлі, зокрема у справі зернового експорту. Найбільш багаті представники грецьких купців: Інглезі, Маразлі, Маврос, Папудов, Раллі та інші були гарантом стабільності місцевого купецтва. Найбільшою в Одесі експортно-імпоротною компанією була фірма братів Раллі, яка провітала з 1815 по 1861 роки і мала величезний вплив у міжнародній торгівлі (32).

Грецькі купці мали значну власність у місті. Шмідт писав у своєму офіційному звіті, що якщо прочитати надписи на під'їздах кращих будинків Одеси, то можна легко перекоонатися, що більшість імен їх власників закінчується на «афі», «акі», «пудо» та «пуло». Проте слід зауважити, що Шмідт взагалі відносився до іноземців, які проживали в Одесі, із значною долею неприязні.

А. Скальковський з прикрістю пише про те, що більшість грецьких фірм вкладали свої капітали переважно в торгові справи. Проте П. Херліхі вважає, що були й винятки. Так, Родоканакі вклав свої гроші у джутову фабрику, паровий млин, металургійний завод, фарфорову мануфактуру та інші заклади (34).

В. П. Ващенко відмічає помітну роль греків у розвитку водного транспорту (35). Доказом цього може слугувати і той факт, що з 15211 суден, що побували в Одеському порту в 1848—1859 рр. лише близько 11% ходили під російським прапором. Серед іноземних суден 20% прийшли під грецьким, 20% під італійським і близько 17% під англійським прапорами. Грецькі майстри займалися і судноремонтом. Крім того, греки були ініціаторами заснування морських страхових компаній «Чорне море» та «Мінерва». Про вагомий культурний внесок греків у розвиток міста свідчать грецький театр, школа, комерційне училище, широка діяльність меценатів.

На початку XIX століття до Одеси влилась значна хвиля єврейських переселенців. Цьому в певній мірі сприяло «Положення» 1804 р., яким царський уряд включив євреїв до стану купців і міщан та забороняв їм проживання в сільській місцевості. У О. І. Дружиніної знаходимо, що досвідчені єв-

рейські торговці та ремісники знайшли своє місце в південних містах, зокрема в Одесі, де вони відігравали значну роль в економіці. Особливо значним став їх вплив в торгівлі та в постачанні державним установам і армії необхідних матеріалів (36).

На протязі 1815—1861 років єврейське населення міста значно виросло: з 4 тисяч до більш як 17 тисяч чоловік. Посилаючись на враження англійського мандрівника П. Херліхі пише, що євреї складали значну частину неросійського населення. Деякі з них були дуже багаті й займалися банківськими справами, багато скуповували невеликі партії товару у іноземних купців і перепродували в своїх крамницях (37).

Але поруч із процвітаючими були і бідні євреї, які шільно заселили Молдаванку. Взагалі Одеса стала містом контрастів, в якому уживалися поруч розкіш і злидні. Вона вабила до себе в однаковій мірі і сповнених надіями бідняків, і багатих купців. Бо вигідна міжнародна торгівля, яка велась через одеський порт, притягувала подібно магніту будівників, вантажників, сезонних робітників, авантюристів і торговців. Це були люди самих різноманітних національностей і віросповідувань. Такий строкатий склад населення вносив певну напругу в соціальні відносини, бо не було простого змішування національностей в одне ціле. Мешканці міста формували свої сфери соціального спілкування в межах етнічних груп. До цього висновку приходять ряд дослідників, в числі яких М. Маркевич, О. Шмідт, Д. Атлас, П. Херліхі та інші.

Театр був, мабуть, єдиним закладом, де на думку Д. Г. Атлас проявлялись спільні смаки і вподобання більшої частини населення. В основному ж їхні інтереси були настільки різними, що суспільство було розбите на цілий ряд гуртків, в залежності від походження, матеріального стану, знатності роду та інших причин (38).

Слід зазначити, що за даними С. Беренштейна загальна кількість населення за розглянуте двадцятиліття значно збільшилась. Якщо в 1803 р. вона становила лише 9 тисяч чоловік, то в 1823 р. досягла 30 тисяч (39).

Третій період в історичному огляді Одеси в дореформений період по праву можна назвати Воронцовським. Багато дослідників вважають, що за час його правління, завдяки блискучим політичним та адміністративним якостям місто мало значну автономію. Тут панувала атмосфера свободи, відчувалась відсутність національного пригнічення. Ліберальні умови сприяли розквіту культури всіх національностей, які

проживали в місті. Це добре видно на прикладі, який приводить П. Херліхі щодо єврейського населення. Воно не тільки мало можливість в повній мірі реалізувати себе в економіці, розвивати культурні потреби, але й приймати певну участь у політичних справах, що являлось надзвичайним явищем для царської Росії. М. Воронцов, а потім і Строганов притримувались думки, що євреї повинні приймати участь у всіх справах міста. Така політика сприяла і значній активізації єврейських торгових будинків. Їх кількість зросла із 160 в 1837 р. до 221 в 1844 р. і тенденція росту продовжувалась протягом усього століття (40). Єврейські торговці відігравали важливу роль у справі зернового експорту, багато з них стали біржевими маклерами.

Разом з єврейською общиною, як стверджує С. Беренштейн, розвивались і її інститути. На 1852 р. в Одесі працювали 4 єврейські школи, 11 приватних пансіонів, 59 училищ. У 1841 р. була побудована синагога, а згодом з'явилась ще одна, спроектована архітектором Моранді (41).

А. Скальковський відмічає і належним чином організовану медичну службу. Так, з 1837 р. почала діяти Єврейська лікарня на 75 місць, де безкоштовну допомогу могли отримати і бідні мешканці навколишніх сіл (42).

Слід зазначити, що етнічні групи Одеси, незважаючи на певну замкнутість, зближались завдяки розвитку культури і освіти. Група дослідників, до якої, зокрема, входять А. О. Скальковський, О. І. Дружиніна, Д. Г. Атлас, В. К. Надлер, П. Херліхі гадають, що Воронцову дуже багато вдалося зробити для розвитку російської культури в місті. Про це свідчать безліч фактів, серед яких і поява «Одеського вісника» російською та французькою мовами, «Одеського альманаху», в якому публікувались не лише місцеві поети, а й відомі російські автори, «Новоросійського календаря» — наукового вісника Рішельєвського лицю.

А. Скальковський високо оцінює діяльність М. Воронцова і вважає, що розвитку освіти і науки в Одесі сприяли представники багатьох національних груп. Серед них: професор філософії Г. Михневич, історики: Є. Штерн, Ф. Брун, зоолог О. Нусбах, механік Х. Гохман, болгарські просвітителі А. Апіров, В. Палаузов та інші (43).

На середині XIX століття Одеса перетворилась у квітуче багатонаціональне місто з майже 78-тисячним населенням. Питання про питому вагу в ньому українців ще практично не досліджене. Труднощі полягають у тому, що статистичні ма-

теріали не включають відомостей про національний склад населення. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми може стати дослідження даних про переселенців із різних губерній в Одесу.

ПРИМІТКИ

- ✓ 1. Надлер В. К. К изучению истории города Одессы. — Одесса. — 1893. — С. 4.
- ✓ 2. Атлас Д. Г. Старая Одесса, ее друзья и недруги. — М. — 1992. — С. 22.
3. Herlihy P. Odessa: A history, 1794—1914. — Harvard Ukrainian Research Institute. — 1986. — P. 114.
- ✓ 4. Маркевич А. И. Документы, относящиеся к истории г. Одессы. — Одесса. — 1893. — С. 16.
5. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. I. — Одесса. — 1850. — С. 282.
6. Там же. — С. 283.
7. Шмидт А. А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. — Ч. I. — СПб. — 1863. — С. 541—542.
- ✓ 8. Прошлое и настоящее Одессы/Сост. А. И. Кирпичников и А. И. Маркевич. — Одесса. — 1894. — С. 13.
9. Клаус А. Наши колонии. — Одесса. — 1869. — С. 21.
- ✓ 10. Багалій Д. І. Заселення Південної України. — Харків. — 1920. — С. 83—87.
- ✓ 11. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 годы. — М. — 1970. — С. 128—144.
- ✓ 12. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. I. — С. 263—315.
13. Herlihy P. Odessa: A history. — P. 17.
14. Там же. — С. 117.
15. Бачинський А. Д. Хаджибей-Одеса і українське козацтво.//Одесі — 200. Тези доповідей науково-теоретичної конференції 6—8 вересня 1994 року. — Ч. I. — Одеса. — 1994. — С. 50.
16. Herlihy P. Odessa: A history. — P. 15.
17. Там же. — С. 18.
18. Шмидт А. А. Херсонская губерния. — Ч. II. — С. 834.
- ✓ 19. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX в. — М. — 1976. — С. 59.
20. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 годы. — С. 193—194.
21. Там же. — С. 187—202.
22. Herlihy P. Odessa: A history. — P. 103.
23. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края. — Ч. I. — С. 271—272.
24. Полное собрание законов Российской империи. — Т. XXVIII. — № 21163.
25. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России. — М. — 1917. — С. 127.

26. Demidov L. Fravels in South Russian and Crimea during the year 1837. — London. — 1853. — P. 14.
27. Bienemann F. Deschichte der evangelistischen Lemeinde in Odessa. — Odessa. — 1890. — S. 72.
28. Хайнер Поллерт. Правовий стан німецьких переселенців на Україні: історичний нарис від початку XIX століття до сучасності. — Одеса. — 1992. — С. 6.
29. Ващенко В. П. Херліхі Патриція. Одеса: Історія, 1794—1914//Український історичний журнал. — 1993. — № 9. — С. 133.
30. Ващенко В. П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси//~~Историческое краеведение Одесщины. Сборник~~ матеріалов. — Випуск 3. — Одеса. — 1992. — С. 36—37.
31. Herlihy P. Odessa: A history. — P. 182.
32. Там же. — С. 88.
33. Шмидт А. Херсонская губерния. — Ч. I. — С. 542.
34. Herlihy P. Odessa: A history. — P. 182.
35. Ващенко В. П. Участь греків у розвитку промисловості і транспорту дореформеної Одеси. — С. 38—39.
36. Дружинина Е. И. Южная Украина в 1800—1825 гг. — С. 153.
37. Herlihy P. Odessa: A history. — P. 117.
38. Атлас Д. Г. Старая Одесса. — С. 103.
39. Беренштейн С. Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса. — 1881. — С. 27.
40. Herlihy P. Odessa: A history. — P. 89.
41. Беренштейн С. Одесса... — С. 38—39.
42. Скальковский А. А. Историко-статистический опыт торговых и промышленных сил Одессы. — Одесса. — 1839. — С. 77.
43. Скальковский А. А. Участие Одессы в подвигах на поприще наук. — Одесса. — 1841. — С. 45—46.

ТОРГІВЛЯ В ДУНАЙСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ВІЙСЬКУ. 1828—1869 рр.

Дунайське козацьке військо, що розташувалося в Акерманському повіті Бессарабії, охоплювало населені пункти: Амагніт (тепер Білолісся), Старокозаче, Волонтирівку, Петрівку, Михайлівку, Костянтинівку, Каїри (тепер Крива Балка), Фараонівку, до 1856 р. Миколаївку і Ново-Троїцьке, після 1856 р. Байрамчу (Миколаївку-Новоросійську). Сформоване військо було з колишніх усть-дунайських буджацьких козаків, задунайських запорожців, волонтирів російсько-турецьких війн кінця XVIII — початку XIX ст. — молдован, волохів, греків, болгар, сербів, албанців, відставних солдатів, коронних циган, різних втікачів, чимало з яких потрапило до козацтва.

Умови розвитку торгівлі у Дунайському війську, заснованому у 1828 р., були несприятливими. Переважна більшість козаків була бідняцького стану. Станиці засновувалися в напівпустельному Буджацькому степу. Козацькі паї довгий час були нерозмежовані. Негативно впливало на розвиток торгівлі і військово-господарське регулювання козацького життя. В 1855 р. наказний отаман Дунайського козацького війська полковник І. Є. Гангардт, характеризуючи господарство козаків, писав до урядових інстанцій: «Землі дунайців, розкидані на великій площі між Бендерами і Кілією клаптиками, розмежовані із значними черезсмугами. Це заважає козакам допомогати один одному в польових роботах і збиранні врожаю. Складаються вони з голого степу, без будь-яких угідь... Дунайці ледве мають насущний хліб і в самий врожайний рік, тим більш, що користуються землею в 15-десятинній пропорції. Проте ця бідність перетворюється майже у злидні під час нерідкої засухи, сарани, падіжу худоби, пожежі або під час довгого перебування козаків на службі. Прибутки війська мізерні, промислів бути не може за родом служби і місцевими нестатками козаків. Лише одне джерело підтримки — казна» (1).

Зрозуміло, що козацький отаман, який ставив за мету одержати допомогу від уряду, дещо перебільшив критичний стан козацького господарства. Проте, й чимало інших джерел говорять про слабкий розвиток торгівлі у війську. В статистичному описі Дунайського козацького війська за 1840 р. зазначалося, що «торгівля здійснювалася в одній станиці — Волонтирівці, внутрішня ...і лише деякі з козаків найбільш заможні продають хліб в зовсім незначній кількості» (2). Майже в таких виразах подає стан торгівлі й статистичний опис війська в 1848 р.: «...в Дунайському війську ніяких торговельних установ немає. Ярмарок і торгів немає, за виключенням станиці Волонтирівки» (3). Практично майже те, що в 1855 р. писав наказний отаман І. Є. Гангардт, повторював у своїй книзі, що вийшла в 1863 р. відомий дослідник Бессарабії С. Й. Зашук: «У зв'язку з нестатком поземельного забезпечення і відсутністю інших утідь, якими користуються інші козацькі війська, як от: ліс, рибні лови і навіть очерет, що у великій кількості є у дністровських плавнях, козаки займаються досить обмеженим землеробством, що ледве задовольняє їх потреби, а деякі із своїми підводами і волами відвозять хліб та інші продукти до Одеси, Маяк, Акермана та в інші місця. Інших промислів у війська не існує. Деякі козаки мають невеличкі виноградні сади й городи, плоди яких вживають самі і лише зовсім небагато з них продають незначні лишки» (4).

Звичайно, з цих висловлювань не можна зробити висновків про повну відсутність торгівлі у війську. З заселенням краю і зростанням його економічного потенціалу, як і самого Дунайського війська, з розвитком товаро-грошових відносин, майновим розшаруванням козаків пожвавлюється і торгівля у війську. Певну допомогу для їх розвитку подавала місцева адміністрація і військове правління. В грудні 1836 р. новоросійський і бессарабський генерал-губернатор М. С. Воронцов звернувся до військового міністра С. І. Чернишова з проханням надати Дунайському і Азовському козацьким військам прав торгівлі, які мали козаки Донського війська. Ці привілеї полягали в тому, що крім загального права на торгівлю за межами війська, донські козаки мали право торгувати і на терені свого війська, але з оплатою відповідних податків не у державну скарбницю, а у військовою. Листування з цього приводу тривало до лютого 1837 р. Завершилося воно тим, що дозвіл на право торгівлі азовські козаки мали одержати від місцевої адміністрації, а дунайські мали очікувати «особ-

створі в. вважали його предметом інженерної освіти, оскільки необхідності, оскільки їх землі були прикордонними, остаточно не розмежованими і роздробленими» (5). Зтім, ще раніше М. С. Воронцов у серпні 1836 р. на прохання наказного отамана Дунайського козацького війська полковника С. Т. Василевського дозволив дунайським козакам займатися чуманським та іншими промислами (6).

За «Положенням о Дунайском козацьем войске» 13 грудня 1844 р. всі козаки одержували право займатися торгівлею як за межами війська, так і на його землі. Чисельність тих, хто постійно займався торгівлею, обмежувалася 30 особами, щоб не скорочувалася чисельність козаків на службі. Ці особи утворювали «торговельне товариство», звільнялися від служби і вносили до військової скарбниці по 57 крб. на рік. Решта козаків, що хотіла займатися торгівлею, мала право записуватися до «тимчасових торгівців». Вони поєднували її з внутрішньою службою і одержували відстрочку від польової. «Тимчасові торгівці» сплачували податок з обороту, який йшов у військову скарбницю, з кожної тисячі карбованців асигнаціями по 7 крб. сріблом на рік (7).

В 1846—1847 роках до «торговельного товариства» вступили козаки станиці Костянтинівки Герасим Кишунов, Володтирівки Іван Хлідний і Андрій Гинкул, козак Ново-Троїцької станиці Іван Ципурдей вступив у «тимчасові торгівці» (8). Однак, незабаром «торговельне товариство» припинило своє існування. В звіті військового правління за 1848 р. відзначалося, що «неспроможність і незнання торговельного обороту за досвідом довели, що ті, які виявили бажання бути торгівцями, не можуть займатися таким промислом». Тому «торговельне товариство» було ліквідоване, а ті, що займалися «тимчасовою торгівлею» не сплачували податку, але й не звільнялися від чергової служби (9).

Проте, у війську склався хоч незначний, але все ж прошарок козаків, що займалися торгівлею. Священник станиці Володтирівка Олександр Бурянов відзначав, що у врожайні роки деякі парафіяни хліба «в чималій кількості, вдесятки і сотні кіл (кіла — молдавська міра ваги). Одна кіла — 2,1 чверть або 18 пудів, 294 кг» (10); особливо офіцери, відправляють в Одесу на продаж» (11). У Володтирівці такими можливими козаками були Є. Бойченко, Д. Булбак, Д. Вардан, Д. Годиноу, Ф. Степанов, В. Сарбул, І. Худолій, що мали чимало худоби, значну кількість товарного хліба, млини, сади (12). Так відомо, що у 1866 р. урядник П. Комаровський з

завоював її як військовою Тимотеєм Миколаєвичем одні два двома робітниками з козаків, возив до Одеси «три худоби, навантажені хлібом» (13).

... (182) (10081 — жад...)

... Були у Волонтирівці й козаські господарства, що оброблювали худобою. В 30-х роках XIX ст. їх нараховувалося чимало. Зокрема, брати Андрій, Іван і Єнакіє Гинкули мали 64 коней, 36 волів, 136 голів рішної рогатої худоби, 370 овець, 58 волов бджіл тощо (14). Андрій Гинкул спеціально одержав у військовому управлінні дозвіл на торгівлю худобою (15) і він крім цієї торгівлею займався волонтирівський козак Іван Хлівний, що мав досить заможне господарство: два будинки, сад, млин, 50 четвертів хліба, 50 овець, 110 корів, 6 волів, двоє коней (16). Крамниця з різними «господарськими приналежностями» була в волонтирівського урядника Тимофія Данушієва. Під час пожежі у вересні 1866 р. в нього загоріла крамниця з товаром на 1564 крб. (17). Її ст. в університеті живим живородило. Займалися торгівлею і козак з інших станиць Костянтинівський козак Герасим Кишунов, що займався купівлею і продажем в межах війська і в інших місцях худоби і різних продуктів, а також купівлею на Бессарабських солоних озерах солі і вивозом її на продаж в інші губернії (18). Крім інших великих заможним торгівцем був урядник Іван Камарикант, що займався комерцією в різних губерніях. Він мав будинок у Костиневі, виноградну плантацію і великий фруктовий сад. Замість себе він наймав на службу козаків. На будівництво у Волонтирівці приміщення для станичного повіління, лікарні і школи він подарував дві тисячі карбованців (19). Він обрав на землях війська рішю (повільний розвиток в ярмарково-базарній торгівлі). Головним торговельним центром була станиця Волонтирівка. За розповіддю волонтирівського священника С. Бурянова, станиця із 1854 р. перетворилася у торговельне село, відоме по всій Бессарабії і Новоросійському краю. Воно своїми базарами залучало до великих розмірів для продажу і купівлі місцеві господарські продукти, землеробські знаряддя, всі види худоби, олію, що надходила з середньої Бессарабії». Завозилися сюди також будівельні матеріали з Фараоньки та Іванівки, із Дністра — дрова, дерев'яне вуґілля, очерет (20).

... (10082) (10081 ст. 11) ...

... Певний час торгів у війську були лише у Волонтирівці. В станичному опису війська за 1848 р. відзначалося, що річний оборот їх складав 20 тисяч крб. Головним предметом торгівлі була велика і мала рогата худоба і коні (21).

... (10083) (10081 ст. 11) ...

... Після приєднання в 1856 р. станиця Байрамча (Миколаївка-Новоросійська), на його території опинилися дві ярмар-

ки, що були в цьому містечку: Георгієвська та Покровська. Оборот їх складав в 1856 р. 4 тис. крб. (довіз — 2800, продаж — 1200) (22).

Найбільші ярмарки, на які їздили в середині ХІХ ст. козаки, це Георгієвська (23 квітня) в Чимишлії; Покровська (10 жовтня) в Чимишлії та Чимишлії та Ізмаїлі; Миколаївська (6 грудня) в Акермані (23). В звіті бессарабського військового губернатора за 1856 р. зазначалося, що «головна торгівля на цих ярмарках здійснювалася різною худобою місцевих заводів і частково тією, що приганялася з сусідніх губерній, місцевим зерновим хлібом, привізними мануфактурними виробами, срібними і металевими речами, посудом різного роду, залізними виробами, шкірами, салом, овечою вовною, будівельним лісом» (24). Проте, в козацьких станицях, як і на інших місцевих ярмарках, довіз товарів перевищував продаж майже наполовину, а то й більше (25). Це пов'язано, перш за все, з натуральним господарством та низькою купівельною спроможністю основної маси селянства і козацтва.

Ярмарки відігравали важливу роль у розвитку ринку Бессарабії та його зв'язками з ринками України і Росії. Вони, в значній мірі, сприяли піднесенню торгівлі. В 50-ті роки ХІХ ст. через розвиток постійної торгівлі обороти ярмарок скорочуються. Зростає роль базарів, торгів, крамниць, їх кількість. Незабаром обороти постійної торгівлі перевищують обороти ярмарок. Це помітно й на терені Дунайського війська. Так, в 50—60 роки ХІХ ст. з'являються базари раз на тиждень в Миколаївці-Новоросійській, Старокозачому і Акмангафі, раз на два тижні в Волонтирівці (26). Найбільшим центром крамничної торгівлі була Волонтирівка. В 1858 р. тут було 33 крамниці. Ще чотири крамниці були на базарній площі в Миколаївці-Новоросійській. В 1861—1862 роках кількість їх зросла майже вдвічі і складала 66 крамниць. В цій галузі торгівлі Волонтирівку обігнала вже Миколаївка-Новоросійська (27). Проте слід зазначити, що більшість цих крамниць передавалася в аренду не козакам, а «стороннім людям», що наїзджали на базари з «красним товаром». Вони сплачували за кожну крамницю військовій скарбниці по 15 крб. сріблом на рік. На 1868 р. загальна сума торговельного обороту у Дунайському війську складала 38 300 крб. (28800 довіз, 10500 — продаж) (28).

Торговельні відносини у війську повільно, але йшли вперед. Свідченням того є факт зростання прибутків за збір від внутрішньої торгівлі. Так, якщо в 1848 р. він складав 125 крб.

сріблом на рік, то в 1858 р. — 500 крб. (29), тобто зріс у чотири рази.

Козаки також займалися чумацьким промислом, що зв'язано з дрібною торгівлею. В опису війська за 1843 р. прямо зазначалося, що «головним заняттям у війську є землеробство, чумацький промисел, а особливо скотарство» (30). Той же волонтирівський священник С. Бур'янов так визначав роль візницько-торговельного промислу в житті своїх парафіян: «У вільний від польових занять час, коли сухо й дорога хороша, вони вивозять ліс з середньої частини Бессарабії; до річних свят Різдва Христова і Воскресіння — вално з околиць Оргеєва; з Ажермана і Одеси — сіль, солону рибу; з Дністра — свіжу рибу, капусту, очерет, фрукти та інші життєві продукти і під час дрібного перепродажу їх, мають собі значні прибутки; дрібна торгівля потребами для життя взагалі між волонтирівцями дуже розвинена і займаються нею з охотою і старанністю» (31).

Дрібними торговцями були й цигани-лінгуляри, що виробляли дерев'яні речі. Як пише сучасник, вони «брали сотні дві дерев'яних ложок» у мишок й шли продавати від села до села (32).

Загалом слід зазначити, що розвиток торгівлі в Дунайському війську в зв'язку з особливим військово-господарським станом козацтва, йшов значно повільніше, ніж в сусідніх з ними селах державних селян та іноземних колоністів (33).

ПРИМІТКИ

1. Філія Державного архіва Одеської області в Ізмаїлі (далі — ФДАОО в Ізмаїлі), ф. 755, оп. 1, спр. 157, арк. 17.
2. Там само, спр. 32, арк. 94.
3. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии. 1812—1861. Сб. документов//История Молдавии. Документы и материалы. — Кишинев. — 1969. — Т. III. — Ч. 2. — С. 326.
4. Защук А. Военное обозрение Бессарабской области//Материалы для военной географии и военной статистики России. — СПб. — 1863. — С. 176.
5. Російський державний історичний архів (далі — РДІА), ф. 1286, оп. 6, спр. 252 за 1836 р., арк. 1—8.
6. ФДАОО в Ізмаїлі, ф. 755, оп. 1, спр. 19, арк. 210.
7. Положение о Дунайском казачьем войске. 13 декабря 1844 г.//Полное собрание законов Российской империи. — Соб. 2 (далі — ПСЗ. — 2). — Т. XIX. — 1844. — СПб. — 1845. — № 18526. — С. 864—865.
8. ФДАОО в Ізмаїлі, ф. 755, оп. 1, спр. 86, арк. 5; спр. 87, арк. 43, 49 зв.; спр. 89, арк. 9.
9. Положение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии. — С. 325—327.

10. Мунтян М. П., Драгнев Д. М. К вопросу о молдавской системе мер // Ученые записки Кишиневского государственного университета. Кишинев, 1958. — XXXV. Исторический. — С. 127.
11. Бурьянов А. Историко-статистическое описание церкви и прихода селения Влоитиронки бывшего казачьей станицы Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1877. № 16. — С. 679.
12. Дяв. ФДАО в Измаил, ф. 755, оп. 1, спр. 157.
13. Державний архів Одеської області (далі — ДАОО), ф. 1, оп. 249, спр. 205, арк. 137.
14. Анцупов И. А. Аграрные отношения в Бессарабии. — 1812—1820. — Кишинев, 1978. — С. 197—199.
15. ФДАО в Измаил, ф. 755, оп. 1, спр. 87, арк. 49 зб.
16. Там само, спр. 157.
17. ДАОО, ф. 1, оп. 249, спр. 205, арк. 125.
18. ФДАО в Измаил, ф. 755, оп. 1, спр. 97, арк. 44 зб.
19. Там само, спр. 78, арк. 17, спр. (87), арк. 47, 138—140.
20. Бурьянов А. Историко-статистическое описание. № 13. — С. 532.
- № 14. — С. 587.
21. ФДАО в Измаил, ф. 755, спр. 32, арк. 87.
22. ДАОО, ф. 1, оп. 215, спр. 16 за 1856 г., арк. 78.
23. Гавгард И. Е., Губкин В. В. Новороссийское войско в 1861—1862 гг. // Записки Бессарабского статистического комитета. — Кишинев, 1864. — Т. 1. — С. 89.
24. ДАОО, ф. 1, оп. 215, спр. 7 за 1887, арк. 73.
25. Гребул Я. С. Вудан И. Про Черки // Очерки истории народного хозяйства Бессарабии. — 1812—1861. — Кишинев, 1967. — С. 317—339.
26. Російський державний військово-історичний архів (далі — РДВІА), ф. 4 л., оп. 36, ст. 1, від 4, спр. 13 за 1869 р., арк. 45.
27. Гавгард И. Е., Губкин В. В. Новороссийское войско, с. 87.
28. РДВІА, ф. 4 л., оп. 36, ст. 1, від 4, спр. 13 за 1869 р., арк. 13 зб.
- 22, 45.
29. Проложение крестьян и крестьянское движение в Бессарабии, С. 324—325; Памятная книга Новороссийского казачьего войска. 1858 г. // Одеська державна наукова бібліотека ім. О. М. Горького. — Відділ рукописів. — Ркп. 736.
30. РДВІА, ф. 4 л., оп. 138, спр. 87, арк. 9.
31. Бурьянов А. Историко-статистическое описание. — № 16. — С. 682.
32. Юсипенко И. Фараоновка, приход Аккерманского уезда // Кишиневские епархиальные ведомости. — 1877. — № 6. — С. 254.
33. Анцупов И. А. Аграрные отношения. — С. 149—202.

рада» — своїм «найдовершенішим прозовим твором», «класичним здобутком української літератури» (2). Першу редакцію роману було завершено в 1845—1846 рр. Але через цензурні утиски були опубліковані лише частини роману в журналах «Современник» та «Москвитянин» (3). Арешт П. Куліша і більш як трирічне заслання до Тули (1847—1850) зламали всі його творчі та видавничі плани. Українською мовою твір вдалося надрукувати лише в 1857 р. (4). Цього ж року він вийшов російською мовою з післямовою «Об отношении малороссийской словесности к общерусской» в журналі «Русская беседа» й окремим виданням (5). У центр свого роману автор поставив дійсну історичну подію — «Чорну раду», що відбулась в Ніжені в 1663 року. Через сприймання героїв роману цієї події Куліш показує життя й соціальну психологію різних станів і верств України другої половини XVII ст. Вихід роману «Чорна рада» став подією в літературно-громадському житті того часу, зустрів захоплений прийом у читачів. Роман високо оцінили М. Костомаров, М. Максимович (6).

На засланні в Тулі П. Куліш написав два романи — «Алексей Однорог» та «Искатели счастья». Останній роман і досі не надрукований. Цензура знайшла в ньому шкідливі демократичні ідеї. Рукопис його зберігається в Чернігівському музеї. Тільки невеличкий уривок з роману був надрукований під назвою «Потомки заднепровских гайдамак» у 1860 р. (7).

Історичний роман «Алексей Однорог» П. Куліш надрукував в 1852—1853 роках в «Современнике» під псевдонімом «Николай М.» (8). Куліш розвинув в романі тему батьківського прокляття. Герой роману «Алексей Однорог» покинув батьківський дім, він мандрівник, який заплутався в складній політичній ситуації і безнадійно шукав шляхів, що привели б його нарешті до батьківського дому.

Серед багаточисленної художньої прози П. Куліша по досліджуваній проблематиці слід виділити опубліковані на початку 60-х років частину незакінченого роману «Липові пущі», дія якого відбувається за останніх часів Гетьманщини та оповідання «Січові гості», «Мартин Гак», що відображають гайдамацькі часи в Україні.

Основною характерною рисою художньої прози П. Куліша з історичної проблематики є поєднання вигаданої, белетристичної оповіді, вигаданих героїв з історичними подіями та історичними особами. Історичну правду Куліш вважав доконечною потребою письменника. Деякі думки з цього приводу він

висловив в епілозі до другого російського видання «Чорної ради». Тут він розмірковував над тим, наскільки «Тарас Бульба» М. Гоголя є історичним романом. П. Куліш віддавав належне М. Гоголю в тому, що він «открыл для великороссиян своехарактерный и поэтический народ» та що твори Гоголя дали поштовх для вивчення історії та етнографії України (9). Але, вважав Куліш, вони містили мало етнографічної та історичної істини.

Дбання П. Куліша про історичну реальність засвідчене не тільки в епілозі до «Чорної ради», але й у листі до О. Бодяньського, написанному 16 червня 1848 року, під час роботи над «Алексеем Однорогом». У цьому листі він повідомив, що замість одного історичного роману вирішив написати наукову працю «История Бориса Годунова» й роман «Северяки», які пізніше отримали назви «История Бориса Годунова и Кмитрия Самозванца» та «Алексей Однорог» (10). Цей лист цікавий тим, що висвітлює метод, який притаманний Кулішу при написанні історичної художньої прози. Цікаво, що спершу він готував собі матеріали для справжньої наукової праці й досліджував факти, а вже потім вигадував сюжет.

Якщо придивимось до трьох історичних романів П. Куліша, то помітимо, що міра залучення до них реальних фактів та осіб поступово зростає. У романі «Михайло Чарнишенко» історичних персонажів та дійсних подій немає, окрім згадки про вербування охочих для війни за Голштинську спадщину Петра III. «Алексей Однорог» уже подає історичну особу Дмитра Самозванця. У сцені зустрічі його з Олексієм переплітаються долі вигаданих і не вигаданих персонажів.

В романі «Чорна рада» залучено чимало історичних персонажів та подано реальну подію історичного значення. Аналіз та співставлення подій, зображених в «Чорній раді» з історичними фактами були вже зроблені істориком Л. Окиншевичем, який прийшов до висновку, що розповідь Куліша загалом точна (11). Всі події, пов'язані з «Чорною радою», головним чином відбувались навколо боротьби за гетьманство між Я. Сомком та І. Брюховецьким. Куліш правильно показав, що І. Брюховецького підтримувало Запоріжжя, селяни, міщани. Є у романі й посилення на такі не вигадані факти, як Козелецька рада, на якій старшина обрала гетьмана Сомка, Гадяцькі пункти, розгром польського війська в Пилявцях і Збаражі та Берестецька битва, коли поляки завдали поразки українцям. У «Чорній раді» залучено чимало історичних

персонажів. Навіть топографія та географія описаних місць є точною.

Л. Окіншевич відмітив деякі фактичні неточності в романі. Так, «Чорна рада» тривала три дні, а не один, як зобразив Куліш; полковників Вуяхевича та Гвинтовку подано як зрадників Я. Сомка, тоді як вони завжди залишались йому вірними (12). На такого виду неточності вказав І. М. Максимович (13). Але ці незначні огріхи не вплинули на зображення достовірного конфлікту в Україні 1663 року.

Характерною рисою художньої прози П. Куліша є широке залучення ним історичних та етнографічних джерел, цитування їх як у текстах творів, так і у поданих примітках до них. Куліш виступає не тільки як письменник, він і добре обізнаний історик. Він подає історичні коментарі, виражає своє бачення історичних подій не тільки в діалогах та вчинках своїх героїв, а і у передмовах та епілогах, багаточисленних примітках до художніх творів, складених ним.

Підбір та тлумачення джерел П. Кулішем дає змогу зрозуміти погляди його як історика. Так, у примітках до роману «Михайло Чарнишенко» Куліш піддав внутрішній критиці офіційні документи як джерела для вивчення історії, стверджуючи, що вони не можуть дати багатосторонньої правди для встановлення історичної істини. Він пише: «...чтоб узнать, как было в прежние времена, не читайте официальных бумаг, написанных по установленной форме: из них вы ничего не узнаете. Берите источники более частные и личные; там явится истина без политического покрова» (14). Ось чому, вважає П. Куліш, історик, «руководствующийся преимущественно официальными бумагами и мало обращающий внимания на другие источники может представить больше ход дел, чем действительную историю народа, как это и сделал Бантиш-Каменский, в своей «Истории Малой России» (15).

Основними історичними джерелами в художній прозі П. Куліша були козацькі хроніки — «Літопис Самовидця», «Літопис Грабянки», «Літопис Величка». Слід зазначити, що один із рукописних примірників «Літопису Самовидця» виявив сам П. Куліш, подорожуючи у 40-ві роки Україною і пізніше опублікував О. Бодяньський у серії «Чтения» (16). Використання новознайдених історичних джерел дало змогу П. Кулішу побачити у новому світлі природу козацьких війн в Україні другої половини XVII ст.

Великий вплив на П. Куліша, як і на його сучасників, справила «История Руссов» — свого роду публіцистичний

памфлет, «вічна книга незалежності українського народу» (17). Куліш сприйняв з цього твору головну ідею — одстоювання прав на самостійний розвиток України.

Творчі шукання П. Куліша привернули його увагу до польських джерел. Це поширило джерелознавчу базу його творів.

Досить серйозно ознайомився П. Куліш при написанні прозових творів з історичними дослідженнями того часу. Це, насамперед, «История Малой России» Д. Бантыш-Каменского, «История Малороссии» М. Маркевича, «История Новой Сечи» А. Скальковського та інші.

Найважливіше місце відводив П. Куліш етнографічним джерелам. Етнографічні дослідження були одним з його першорядних інтересів. В 40-х роках, він, подорожуючи по Київщині, зібрав велику кількість етнографічних матеріалів, які пізніше видав в славнозвісних «Записках о Южной Руси» (1858—1857). Частина цих матеріалів знайшла відображення у художніх творах при описах національного одягу та інтер'єру, українських старовинних будівель, страв та всього того, що складає зміст поняття «побут» у найширшому розумінні. До тексту прозових творів входить оригінальний матеріал українських легенд, пісень, історичних дум та переказів, описи давніх українських звичаїв. Куліш використав матеріали сербської та польської етнографії.

До яких періодів української історії звертається П. Куліш в художній прозі? Яке значення, на його думку, тих чи інших подій та історичних постатей в історії України?

Однією із найголовніших та найяскравіших подій в історії України для П. Куліша була Хмельниччина — «слишком живая, восторженная эпоха Малороссии» (18). П. Куліш не зображує безпосередньо цю подію в своїх прозових творах, але звернення до неї та її характеристика містяться в кожному художньому творі.

Дуже цінною для дослідження історичних поглядів П. Куліша є передмова до першої редакції «Чорної ради», надрукованої в «Современнике». В ній П. Куліш виділив основні причини Хмельниччини, визначив характер та значення цієї події для історії України. Серед причин, що привели українців до «отчаянного и повсеместного восстания», П. Куліш називає не тільки національне та релігійне подавлення українців. П. Куліш писав: «Удивляюсь, как наши историки, цитирующие при своих книгах так много источников, не вычитали из этих источников, что восстание Хмельницкого было не

тільки восстанням одного племені проти́ другаго, одной релігії проти́ другої, ско́лько восстанієм низших сословий Речи Посполитої проти́ панов» (19). Як доказ своєї думки, П. Куліш наводить своє бачення становища різних верств українського суспільства в цей період, додавши у примітках українські та польські документальні джерела, що повинні були обґрунтувати його погляди. Він відмічав широкий спектр причин, що призвели до визвольної боротьби українського народу у XVII ст. Це національний, релігійний гніт, втілений в економічні та соціальні утиски.

Звертає на себе увагу захоплення історичною постаттю Б. Хмельницького, що його висловлює Куліш в художній прозі. Так, в романі «Михайло Чарнишенко» сотник Чарниш, якому симпатизує автор, створює своєрідний культ Хмельницького. Герої історичних романів П. Куліша завжди з повагою згадують Хмельницького.

П. Куліш відзначав величезну любов Б. Хмельницького до України та святу волю його досягти її незалежності. Він романтизував образ Хмельницького. У передмові до першої редакції «Чорної ради» Куліш писав: «Богдан Хмельницький належить к числу величайших вождей народных. Он, кроме воинского искусства, в высшей степени обладал трудным искусством управлять умами своих подчиненных. Он один мог совладать с народом, возрожденным им из неключимого рабства, с этим разнузданным конем, вырвавшимся на волю — и как только не стало Хмельницкого, не стало и единопущия в Малороссии» (20).

Чому ж, на думку П. Куліша, події розвивалися в несприятливому для України напрямку? Народ, вважає П. Куліш, що скинув із себе стару аристократію, починає відчувати тяготу нової аристократії. Після смерті Б. Хмельницького на сцену історії виходять люди своєкорисні, які створюють між собою ворогуючі партії. Цим користується Польща, яка повертає на свій бік гетьманів та удержує під своєю протекцією Правобережжя.

Протирічівість історичних поглядів П. Куліша в його прозі знаходить вияв в оцінці ним ролі Росії в долі України. Оцінюючи в цілому в «Чорній раді» роль Російської держави в долі українського народу негативно, він в той же час писав про «нравственную необходимость слияния в одно государство южнорусского племени с северным» (21), що свідчило про непослідовність його поглядів. Це в значній мірі відштовхувало від нього багатьох діячів національно-визвольного

го українського руху. Так, Я. Сомко виступає перед нами спершу як прихильник Росії, але тут же маємо твердження Шрама, який висловлює свій сумнів: «Ой синку, — рознюхали ми тепер добре бояр та воевод московських». Куліш не згадує жодним словом про позитивну роль Росії в Україні. Ніде не видно, щоб спілка з Москвою була на користь Україні, власне старшинсько-козацькій верстві, що прагла провідну роль в державі. В романі «Михайло Чарнишенко» та уривку з роману «Липовые пуши» роль Росії в історичній долі України розкривалася негативно.

Ще більше негативно на справи України вплинула, як вважав П. Куліш, Гетьманщина, яку в 80-х роках він назвав «безголовою» (22). Не випадково для першого свого роману з історії українського народу Куліш вибрав не епоху особливо напруженої боротьби за своє національне буття, а навпаки, «останній листок із історії цього дивного феномена» — період останніх часів Гетьманщини.

Україна в ті часи ще жила власним життям, зберегла ще свої привілеї. Росія ще не підкорила Україну повністю своїм законом, відмічав П. Куліш. Але Україна вже занепадає, козачина вмирає, самостійному буттю України наближається кінець. Це усвідомлює сотник Чарниш в романі «Михайло Чарнишенко». Він, як і П. Куліш, шукання молоддю козацької честі й слави в боротьбі за Голштинську спадщину Петра III вважає за чистий авантюризм, більш того — кваліфікує як зраду інтересів батьківщини. Сотник Чарниш намагається довести до свого сина думку про те, що необхідно досягати влади в цивільному уряді для того, щоб добре впливати на всі справи України.

Як вважав П. Куліш, в останні часи існування Гетьманщини більшість українських панів вже давно загубили свою національну гідність. Це він дуже яскраво показав в романі «Липовые пуши», зобразивши побут козацького роду Венікових, представники яких належали до полкової старшини. Вони користувалися обставинами розпаду Гетьманщини для своїх особистих інтересів, експлуатували простий народ і козаків (23).

Тільки народ жив почуттям любові до рідного, національного. Він зберіг той спосіб життя, одяг, мову, віру та звичаї. Тому не випадково П. Куліш в «Михайлі Чарнишенку» піднімав проблему людей, які відірвались від батьківського дому, які не відчували рідного ґрунту, які розірвали зв'язки з народом, з батьками, з традиціями свого народу. Ця пробле-

ма особливо хвилювала молоде покоління 40-х років, кращі представники якого згрупувались навколо Кирило-Мефодіївського братства. Ідея боротьби за національне відродження оформлювалась у П. Куліша як тема «повороту в дім отчий». Шана до батьків повинна, на думку П. Куліша, викупити усе покоління української молоді від смертельних гріхів національної зради, що як погроза остаточної загибелі нависла над українським народом.

В художній прозі П. Куліша знайшли широке відображення проблеми козацтва та гайдамацтва. Козацька проблематика була в центрі інтересів Куліша як історика. В прозових творах П. Куліш намагався показати еволюцію козацтва. Він вважав, що до Б. Хмельницького козаки були однією із гноблених верств українського суспільства, яка боролась за свої права, виступала на захист простого народу, православної віри та України. Під час Хмельниччини козаки разом з селянами та міщанами захищали Україну від польських шляхтичів. В ході війни значна частина козаків збагатилась, перетворилась в провідну українську верству, що всіма силами намагалась закріпити за собою права власності на землю. П. Куліш усвідомлював різницю між реєстровими та нереєстровими козаками, бідними та багатими козаками, між городовими, козаками-землевласниками та запорожцями.

П. Куліш романтично захоплювався Запоріжжям: «Запоріжжя іспокон віку було серцем українським, на Запоріжжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запоріжжя як у горні іскра...» (25). П. Куліш сприймає його як феномен минувшини. На його думку, суто чоловічій республіці з її кочовим анархізмом уже просто немає місця. Так, суспільство, зображене в «Чорній раді», потребує хуторів, міст, міцних і стабільних сімейних зв'язків. Ось чому в кінці роману щезає запорожець Кирило Тур. Він мусить зникнути, бо йому немає місця у новому, зорієнтованому на сім'ю, хліборобському суспільстві. Куліш оприймає невпливний хід історії, який на боці городового козацтва та козаків-землевласників. І не випадково роман закінчується мирною сімейною картиною, де показано Петра, представника маєтного козацтва, який оселився на хуторі з молодою дружиною та її батьками.

В повісті «Потомки заднепровских гайдамак» (1860 р.) та кількох оповіданнях П. Куліш звернувся до проблеми гайдамацтва. Він вірно відмітив, що гайдамацтво виникло як про-

тест проти панських неправд. Якщо для польської шляхти гайдамаки — розбійники, то для простого люду — вони захисники ображених та беззахисних, тому, констатує Куліш, народ за Дніпром до сих пір співає пісні про гайдамаків.

Але й у цьому питанні проявляється суперечливість поглядів П. Куліша. В ряді історичних оповідань, таких як «Січові гості» (1862), «Мартин Гак» (1863) він висловлює інше ставлення до гайдамацького руху. Всі події в цих творах подані в сприйнятті селян. Гайдамаки тут якась стороння сила, а не широкий народний рух. Гайдамаки — «січові гості». Тільки молодь переходить на їхній бік, статечні селяни проти них. Мартин Гак — чесна, хоробра людина. Пошуки правди привели його в ряди гайдамаків. Але з часом Мартин розуміє, що гайдамаччина — «діло гидке перед богом і перед людьми..., не такий орді Україну рятувати». В усіх думках Мартина, якому симпатизує Куліш, не важко впізнати ідеологію Куліша, що був проти будь-якого насильства.

В своїх історичних поглядах П. Куліш виходив із романтичної ідеології та релігійних постулатів християнства, із реальних фактів української минувшини та власного досвіду.

Історичний процес, як вважав П. Куліш, — це історія народів, що живуть по закону Божому, по закону природи. Український народ має таке велике право на своє життя, як і найменша травинка на своє. Він — «необыкновенный народ, который явился чудесным образом, как роскошный цветок посреди враждебных для него стихий, блеснул необычайным блеском славы, дал знать о себе целому свету; но недостало в нем сил для его кипучей жизни, и он склонил голову преждевременно...» (26).

Ідея Божого Промислу як керівного в історії знайшла втілення в усій художній прозі П. Куліша. Так, в романі «Михайло Чарнишенко» Куліш приводить слова Б. Хмельницького, що стали своєрідним девізом повстання під його проводом проти Польщі: «Що буде, то буде; а буде те, що Бог дасть» (27). Герої роману «Чорна рада» теж поділяють віру в Божий Промисел. Сам Куліш завершує цей роман такими словами: «...чому указав Господь рости й цвісти, те й останется, й красується весело да пишню, мов ізроду й хуртовини не бачило» (28).

Важливим для аналізу є епілог П. Куліша до російського видання «Чорної ради»: «Об отношении малороссийской словесности к общерусской». В ньому Куліш доводив та обґрунтовував ідею окремішності українського народу та його мо-

ви, відзначав високий рівень його культури. Саме тут він намагався не тільки декларувати ці високонатріотичні ідеї, а й захистити їх на практиці, втілити їх у життя, написавши перший роман українською мовою. Куліш відстоював право української мови на самостійне існування, відзначав її самобутність, красу і багатство. Питання мови було на той час одним із головних аспектів боротьби українців за своє національне буття. П. Куліш підкреслив в епілозі дуже важливу думку про те, що під час написання роману, він «подчинил всего себя былому» (29), тримаючись принципу історизму.

У висновках П. Куліш підкреслював, що хоча у XVII ст. український народ й об'єднався з московським царством, але це був не мізерний народ, а народ гідний, який в більшості своїй складався із характерів самостійних, гордих усвідомленням своєї людської гідності. Він в своїх поняттях зберіг початки «высшей гражданственности». Цей народ, наголошував П. Куліш, дав Росії багатьох енергійних, талановитих діячів, вплив яких не мало сприяв розвитку державної сили російського народу. Коли Україна приєдналася до Росії, «умственная жизнь на севере тотчас оживилась притоком новых сил с юга» (30), і потім Україна постійно приймала діяльну участь у розвитку російської культури, ідеї самобутності українського народу, його права на розвиток культури та освіти були одними із головних в творчості П. Куліша.

Таким чином, художня проза П. Куліша є важливим джерелом для вивчення його історичних поглядів. Проблеми історії України, до яких звернувся П. Куліш в 40-х — на початку 60-х років в художній прозі знайшли докладну розробку в його історичних наукових працях.

ПРИМІТКИ

1. Куліш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад. — К. — 1843. — Ч. 1—3.

2. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш: До 170-річчя від дня народження. — К. — 1989. — С. 13.

3. Куліш П. Пять глав из нового романа «Черная рада»//Современник. — СПб. — 1845. — Т. 37. — С. 332—376; т. 38. — С. 5—37; 135—196; Его же. Киевские богомольцы в XVII ст.//Там же. 1846. — Т. 41. — С. 62—121, 177—225, 297—343; Его же. Казацкие паны. Отрывок из незаданного романа «Черная рада»//Москвитянин. — М. — 1846. — Ч. 1. — № 1. — С. 81—122; Его же. Один день из жизни запорожца Кирила Тура//Там же. — Ч. 3. — № 5. — С. 3—32.

4. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року. — СПб. — 1857.

5. Куліш П. Черная рада. Хроника 1663 г. — М. — 1857; Его же. Указ.

- соч.//Русская беседа. — М. — 1857. — Т. 2. — Кн. 6. — С. 1—108; т. 3. — Кн. 7. — С. 3—32.
6. Костомаров Н. «Черная рада» П. Кулиша//Рец.//Современник. — СПб. — 1858. — Т. 67. — Кн. 1. — С. 1—28; Максимович М. Критические замечания, относящиеся к истории Малороссии: Об историческом романе г. Кулиша «Черная рада». Письмо к Г. И. Галагану//Русская беседа. — М. — 1858. — Кн. 9. — С. 13—27.
7. Кулиш П. Потомки заднепровских гайдамак//Повести. — СПб. — 1860. — Т. 4. — С. 253—323.
8. Николай М. Алексей Однорог. Исторический роман//Современник. — СПб. — 1852. — Т. 36. — № 2. — С. 61—140; 1853. — Т. 37. — № 1. — С. 9—78; № 2. — С. 161—224.
9. Кулиш П. Об отношении малороссийской словестности к общерусской. Эпилог к «Черной раде»//Твори/За ред. О. Дорошкевича. — Харків — Київ. — 1931. — Т. 3. — С. 413—414.
10. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому 1846—1877//Киевская старина. — 1898. — Т. 60. — № 2. — С. 286.
11. Окиншевич Л. Україна 1663 року та «Чорна рада» П. Кулиша//Кулиш П. Твори. — Т. 3. — С. 169—185.
12. Там же. — С. 181.
13. Максимович М. Указ. соч. — С. 13—27.
14. Кулиш П. Михайло Чарнышенко или Малороссия восемьдесят лет назад//Сочинения и письма/Ред. А. М. Каманина. — К. — 1910. — Т. 5. — С. 26.
15. Там же. — С. 27.
16. Летопись Самовидца о войнах В. Хмельницкого и о междуусобиях, бывших в Малой России по его смерти//Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. — М. — 1846. — № 1. — С. 1—72.
17. Полонська-Василенко Н. Історія України. У двох томах. — 2 вид. — К. — 1993. — Т. 2. — С. 288.
18. Кулиш П. Пять глав из нового романа «Черная рада»//Современник. — Т. 37. — С. 341.
19. Там же. — С. 341.
20. Там же. — С. 342.
21. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. — С. 420.
22. Кулиш П. Історичне оповідання//Кулиш П. Хуторна поезія. — Львів. — 1882. — С. 42.
23. Кулиш П. Липовые пуши//Основа. — 1861. — № 5. — С. 22—24.
24. Кулиш П. Чорна рада//Твори. — Т. 3. — С. 47.
25. Там же. — С. 37.
26. Кулиш П. Михайло Чарнышенко//Сочинения и письма. — Т. 5. — С. 90.
27. Там же. — С. 125.
28. Кулиш П. Чорна рада//Твори. — Т. 3. — С. 165.
29. Кулиш П. Об отношении малороссийской словесности к общерусской. — С. 420.
30. Там же. — С. 411.

ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД ХІХ СТ.

Міські положення 1870 та 1892 років утворили зовсім нову за своїм характером і завданнями систему управління містами Російської імперії. Функції органів самоврядування набули корінних змін. В той час, як раніше їх завдання, в основному, зводилися до збирання податків, виконання різного роду повинностей, надання коштів урядовим установам, тепер на перший план виступали суто муніципальні питання. Уряд цілковито звільняв себе від турбот, зв'язаних з керівництвом міським господарством, повністю перекинувши їх на органи громадського управління. В руках останніх поступово зосередилася вся низка питань по благоустрою, забезпеченню санітарно-гігієнічного стану міст, розвитку транспортних мереж, місцевої промисловості і торгівлі, народної освіти та медичного обслуговування населення.

Міські громадські управління в обсязі тих завдань, які на них було покладено, намагалися діяти цілком самостійно, незалежно від бюрократичного апарату держави. Однак межі їх компетенції були окреслені надто невизначено, що призводило до численних конфліктів на господарському ґрунті. Губернське начальство до того ж частенько порушувало і зовсім чітко визначені норми закону.

Такий конфлікт виник між громадським управлінням Одеси і адміністрацією у 1888 р. Одеський генерал-губернатор Х. Х. Рооп, не рахуючись з тим, що лікарська справа знаходилася у підпорядкуванні громадського управління, намагався нав'язати йому новий статут міської лікарні, а у відповідь на заперечення думи видав «обов'язкову постанову», яка підпорядкувала лікарню контролю поліцейського управління. Представникам думи, які з'явилися на прийом до генерал-губернатора, Рооп заявив, що має широкі повноваження, і для встановлення порядку готовий вжити рішучих заходів. Він нахвалювався застосувати адміністративне виселення до кож-

ного, хто не підкориться його розпорядженням у питаннях міського господарства. Розглядаючи цей конфлікт, Олександр III запропонував постанову одеського генерал-губернатора «до часу залишити в силі» (1).

Ситуація погіршилася внаслідок проведення контрреформи 1892 р., за якою змінювався сам характер стосунків між думами і адміністративною владою, посилювалася опіка над органами самоврядування, різко скорочувалася межа їх самостійних дій.

Порушуючи основний принцип всякого самоврядування — виборність громадських установ, уряд узаконював право адміністрації призначати керівних посадових осіб (ст. 115, 118) і гласних дум (ст. 54). Віднині, міський голова, його товариш і ті особи, які їх заступали, а також члени міської управи вважалися такими, які перебувають на державній службі (ст. 121), призначалися і звільнялися з посади адміністрацією, підлягали стягненню по адміністративній лінії тощо (ст. 147). Значно розширювалося коло питань, постанови з яких підлягали затвердженню адміністративною владою (ст. 76), що врешті решт вело до зволікання з вирішенням справ, бюрократичної тяганини тощо (2).

Однак, незважаючи на певні обмеження, міські громадські установи все ж таки користувалися певними правами. Вони виступали як юридичні особи, мали право купувати і продавати майно, брати позики, складати договори, виступати на суді та ін. Міські думи також мали право звертатися з проханнями від імені міста до вищих урядових органів «о місних пользах и нуждах» (ст. 119) і видавати обов'язкові для мешканців міста постанови (3). Щодо останніх, то громадські управління на той час не мали ні юридичної, ні фактичної можливості добитися їх виконання, притягнути до суду порушників. Цю функцію виконувала поліція.

Для з'ясування діяльності органів міського самоврядування корисно перш за все, розглянути міські бюджети. Головною проблемою міських дум було те, що вони не мали достатніх коштів і прав виходити за межі певного кола предметів оподаткування, переступати межу встановлених міськими положеннями зборів. Основними джерелами міських прибутків були: оцінний збір з нерухомого майна (не більше 10% прибутку цього майна, або не більше 1% його вартості), збір з купецьких свідоцтв 1 і 2 гільдій (не більше 15% державного податку), з документів на право торгівлі та промислів (не більше 10% державного податку), з шинків, приватних

крамниць, коней і екіпажів, собак, з аукціонного продажу тощо.

Щоправда, з дозволу уряду думи мали право встановлювати нові збори і податки. Їх було небагато. Так, в Одесі був встановлений лікарський збір у розмірі 60 коп., у Миколаєві — 1 крб. В Ялті, Феодосії, Євпаторії було встановлено збір з курортників, а в портових містах — збір з товарів (крім лісу), які вивозилися за кордон (не більше півкопійки з пуду), і який йшов, як правило, на спорудження бруківки (4).

Бюджет південноукраїнських міст за 20 років дії міського положення 1870 року поступово зростав. В Єлисаветграді з 123,9 тис. до 238,9 тис. крб., або майже удвічі (5), в Одесі — з 1,3 млн. до 3,4 млн. крб., або у 2,7 рази (6), в Миколаєві — з 87,9 тис. до 455,4 тис. крб., або у 5,2 рази (7). Проте він лишався дуже низьким, як в абсолютних цифрах, так і на душу населення. В Єлисаветграді він складав у 1876 р. — 2,5 крб. на одного жителя, в 1896 р. — 3,9 крб., в Одесі відповідно — 6,5 і 9,9 крб., у Миколаєві — 1,3 і 6 крб.

На відміну від земств, які джерелом своїх прибутків мали головним чином окладні збори, прибутки міст склалися переважно з надходжень від майна, яке належало містам, і від різного роду муніципальних підприємств (водопроводу, освітлення, транспорту, скотобоень та ін.). В загальній сумі по містах Херсонської губернії ці статті дали у фактичному надходженні 47,7% (по окремих містах вони становлять: по Одесі — 42,2%, Миколаєву — 45,4%, Херсону — 82,6%), тоді як всякого роду зборів — 24%, а податків лише 1,7%. В Одесі збори становили 29,2% всіх надходжень, у Миколаєві — 20%, в Херсоні — 6,8%. Останню суму надходжень становили різні статті, найбільша з яких — допомога (21,7%) (8).

При порівнянні абсолютних сум прибутків міст Херсонської губернії виявляється, що прибуток Одеси складав 72,3% загальної суми надходжень усіх міст губернії в той час, як Миколаєва — 7,1%, Єлисаветграда — 5,5%, Херсона — 4,8%, інших міст — 10,3% (9). Одеса була найбільшим містом не тільки Херсонської губернії, а першим містом в Україні і четвертим в імперії. Міські бюджети усіх міст разом взятих Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній у 1891 році становили 5,7 млн. крб., тоді як Одеси — 3,4 млн. крб., або 60%. Не дивно, що функціонування органів міського самоврядування півдня України багато в чому залежало від діяльності міського управління Одеси, його успіхів в му-

нципальних справах. Воно було свого роду взірцем, на який рівнялися міські управління інших міст, використовуючи позитивний досвід Одеси.

Міста не були повністю незалежними і у видатнуванні своїх грошових прибутків. Значну частину їх бюджету складала так звані «обов'язкові витрати»: на утримання поліції, пожежні частини, військових, створення арештантських помешкань біля поліції, опалення і освітлення в'язниць, видачу допомоги різним державним установам.

Тільки після покриття усіх обов'язкових витрат міське управління мало право спрямувати кошти, що залишалися, на так звані «необов'язкові витрати»: на утримання лікарень, благодійних установ, народну освіту, благоустрій міст тощо. Але саме у цій сфері своєї діяльності міські думи, незважаючи на сукупність несприятливих умов, домоглися найбільших успіхів.

До початку 80-х років міські управління не дуже ретельно ставилися до розвитку медичних установ. Окрім причин, що крилися у міському положенні 1870 року, був і нерівномірний поділ майна і коштів, які належали раніше громадській опіці, але після утворення земств, були передані останнім. В зв'язку з цим, міста нерідко ухилялися від відкриття лікувальних та благодійних установ, зазначаючи, що це відноситься до обов'язків земств.

Але все ж таки міста брали певну участь в медичному обслуговуванні населення і проведенні благодійних заходів. Не маючи досвіду і коштів, необхідних для створення лікарень, вони інколи обмежувалися розширенням та дообладнанням існуючих лікарських установ (збільшували кількість ліжок, підвищували заробітну платню міським лікарям тощо). Утворення нових лікарень йшло сутужно, і відомостей про їх відкриття залишилося небагато. В тих випадках, коли міські управління не могли улаштувати стаціонари, вони відкривали приймальні палати. У містах Херсонської губернії (крім Одеси і Миколаєва) у 1878 р. працювало 76 лікарів, в 1859 р. — 202 (10).

До початку 70-х років в розпорядженні одеського міського управління лікувальних закладів було мало. В 1865 р. у міській лікарні працювало тільки 10 лікарів, в 1871 р. — 17. На початку 70-х, і особливо у 80-ті роки, стали відкриватися чисельні лікувальні установи на кошти міського управління. У 1896 р. у міській лікарні було 11 відділень на 770 ліжок і проводилося до 500 операцій на рік. Через амбулаторію про-

ходило від 15 до 17 тис. чол. Медичний персонал складався з 45 лікарів, 63 фельдшерів, сестер і акушерок, функціонували грязево-лікувальні заклади на Куяльницькому і Хаджибєвському лиманах, Павлівська очна лікарня, ветеринарні служби (11).

Міські лікарі матеріально були гірше забезпечені ніж земські, не говорячи вже про тих, які мали вільну практику. Іноді, поряд з виконанням прямих професійних обов'язків, міські і земські лікарі виконували медично-поліцейські функції, а також займалися громадською роботою: провадили бесіди на медичні теми, створювали медичні товариства.

В 1868 р. виникло Єлисаветградське медичне товариство. Першим його головою став дивізійний лікар С. О. Довнар. Товариство передплачувало вісім газет і журналів російською, французькою, польською та німецькою мовами. Лікарі турбувалися про поліпшення санітарного стану міста, давали рекомендації міському управлінню і населенню по здійсненню профілактичних заходів, займалися благодійною діяльністю. Щоб вирішувати не тільки наукові, але й практичні проблеми, вони запрошували на свої засідання адміністраторів, гласних, членів земської управи, вчителів і т. ін. (12).

Найбільш поширеною формою допомоги старим, хворим, немічним, сиротам у містах була організація міським управлінням богодільень і притулків. Деякі міста розпочали з того, що прийняли на свій рахунок станові богодільні. Так зробила катеринославська дума з богодільнею, яка утримувалася на кошти міщан. Часто нові богодільні і притулки засновувалися приватними особами на власні кошти. В Одесі у 1896 р. було 22 богодільні та притулка, іноземних благодійних товариств — 6, різних товариств і установ, які переслідували благодійні цілі — 19 (13). Всього ж міські органи самоврядування міст Херсонської губернії (крім Одеси) у 1897 р. на благодійні установи і лікарську справу витратили 6,5% усіх витрат (Одеса — 19,1%) (14), Катеринославської губернії (1893 р.) — 4,1% (15), Таврійської (1900 р.) — 5% (16).

Предметом піклування міського самоврядування була також народна освіта, витрати на яку досягали значних сум. Так, Одеса витрачала на народну освіту в 1874 р. 103 тис. крб., або 6,4% усіх витрат міста, в 1893 р. — 288 тис. крб., або 9% витрат. Таким чином, за 20 років видатки на освіту зросли у три рази (17). Одеська дума взагалі відіграла позитивну роль у розвитку початкової освіти. В 1896 р. діяло 60 народних училищ з 138 класами і 5075 учнями. Зростали

кількість народних читалень, організованих Слов'янським товариством, недільних шкіл, вечірніх курсів. При міській аудиторії було засновано Лекційний комітет, який називали «народним університетом». Тут читали лекції професори, діяла міська громадська бібліотека (18).

Увага міських дум поширювалася також на середню, вищу і професійну освіту. За участю міського управління відкривалися чоловічі та жіночі прогімназії, гімназії, ремісничі, комерційні училища тощо. Всього, міста Херсонської губернії на кінець XIX ст. витрачали на народну освіту (крім Одеси) — 199 тис. крб., або 12% усіх витрат (19). Міста Катеринославської губернії — 98 тис. крб., або 11,5% (20).

Однак успіхи міського громадського самоврядування, досягнуті в цій сфері діяльності, були занадто скромними. Значна кількість населення залишалася неписьменною. Так, кількість грамотних у 1897 році в Катеринославській губернії становила 21,5%, Херсонській — 25,9%, Таврійській — 27,9%, загалом в Російській імперії — 21,1%. В містах цей показник був значно вищим: в Одесі у 1873 р. грамотних було 30,9%, в 1897 р. — 50% (21), у Миколаєві в 1875 р. — 34,8%, в 1897 р. — 58% (22). Врахувало початкових, середніх і вищих шкіл. Та й ті школи, які були, розподілялися нерівномірно по районах міст, розташовувалися перш за все в центрі. Спостерігалися масові відмови зараховувати дітей в школи, четверта частина учнів вибула ще до закінчення курсу навчання.

Серед органів міського самоврядування не отримали широкого розповсюдження робота по забезпеченню міського населення продуктами харчування, а також допомога потерпілим від стихійного лиха. Остання обмежувалася допомогою окремим особам грошима та матеріальними засобами. Час від часу міста здійснювали допомогу міському населенню і незалежно від надзвичайних обставин. Наприклад, кожного року роздавалися значні суми з процентів з капіталів, які були відписані місту приватними особами, з прибутків громадських банків. Існували приватні пожертви.

В другій половині XIX ст. у містах півдня України швидко розвивалася промисловість і торгівля, зростало населення, розширялася міська територія. Разом з тим, у 70—80-х роках виникла гостра потреба в благоустрої міст, покращенні шляхів, створенні мережі міського транспорту, розширенні водопроводу і т. ін. Буржуазні кола і їх представники в думках усвідомлювали необхідність бодай мінімального благоустрою міст, однак здійснення цього проходило дуже важко.

Міський благоустрій вимагав значних одночасних витрат, покрити які з поточних видатків було практично неможливо. Тому міста вдавалися до позик. Так, у 1893 р. одеська дума взяла позику у розмірі 7 млн. крб. на покриття витрат на бруківку і каналізацію (23). Це в свою чергу вело до накопичення великих недоплат уряду, зменшення міського майна і коштів, які йшли на покриття обов'язкових витрат і благоустрій міст.

Через відсутність значних коштів міське громадське управління часто віддавало право на заснування і експлуатацію комунальних підприємств приватним особам, які діяли на концесійних засадах. Так, в Одесі в 1880 р. функціонувала кінна залізниця («конка»), побудована бельгійським акціонерним товариством. З 1866 р. було запроваджено газове освітлення, яке експлуатувалося Рідігером згідно концесії, підписаній на 42 роки (24). Всього ж в пореформений період в Одесі діяло дев'ять іноземних акціонерних товариств (25). Заохочення іноземного капіталу, при нестачі власних коштів, дало змогу міському управлінню впроваджувати у життя дорогі проекти і сприяло значному покращенню благоустрою міст. Наприкінці XIX — на початку XX ст. майже в усіх найбільших містах півдня України центральні вулиці були бруковані і освітлені, проведено водопровід, каналізацію, споруджені бойні, цегляні заводи, ходили трамваї тощо. На благоустрій міста Херсонської губернії (крім Одеси) у 1897 р. надавалося біля 15% всіх витрат. (Одеса — 22,3%, Миколаїв — 26%, Херсон — 44%) (26).

Поступово, починаючи з другої половини 80-х років, громадське управління стає господарем окремих комунальних підприємств і цілих галузей. З 1873 р. функціонував водогін в Одесі, пізніше була збудована і каналізація, яка коштувала місту 1,5 млн. крб. (27). В 1914 р. Миколаївське міське самоврядування викупило у бельгійської компанії кінну залізницю та ін. (28).

Але благоустрій міст і містечок, особливо їх околиць, потребував ще більших коштів. Сучасники, відвідуючи міста, звертали увагу на незадовільний стан вулиць, дворів, базарів, крамниць, міського житла, водогону: гори сміття, грязюка, сморід, антисанітарні умови проживання. Все це призводило до масових захворювань міського населення, частих епідемій, пожарів.

Звичайно, говорити про значний прогрес у розвитку муніципального господарства не доводиться. Загальноміські інте-

реси інколи приносилися в жертву певним групам думських діячів, мали місце зловживання у використанні міських коштів. Існував нерівномірний розклад міських зборів. Досить вагомим було зростання витрат на утримання самого міського громадського управління. Так, у 1897 р. міста Херсонської губернії (крім Одеси) витрачали на цю статтю біля 15% всіх видатків (Одеса витратила 392 тис. крб., майже стільки, скільки всі інші міста губернії, хоча цей видаток становив тільки 5%) (29), Катеринославської губернії — 13% (30).

Найбільший видаток йшов на утримання урядових установ, серед яких перше місце займали витрати на поліцію і розквартирування військ. В 1897 р. по містах Херсонської губернії (крім Одеси) ці витрати становили 18,8%. По Одесі — 24,8%, Херсону — 20,6%, Миколаєву — 25,4%, Єлисаветграду — 26% (31).

Багато недоліків пояснювалося відсутністю традиційного досвіду громадської муніципальної практики, байдужістю основної маси гласних до громадської справи, некомпетентністю у вирішенні господарчих питань. Але головне полягало в тому, що міське положення 1870 року, а особливо контрреформа 1892 р., виділивши новим громадським установам широке поле обов'язків і поклавши на них велику відповідальність, не утворили необхідних умов для їх роботи. Виявлялися і обмеження бюджетних прав, відсутність у органів самоврядування примусової влади, постійна опіка і контроль з боку вищої адміністрації, що призводило в свою чергу до тяганини, приписок, келійності у веденні справ.

Незважаючи на те, що міські положення 1870 і 1892 років реально не забезпечували умов, необхідних для ефективного функціонування органів міського самоврядування, думи, перш за все в Одесі, спромоглися добитися відчутних результатів по деяким напрямкам своєї діяльності. Із досягненням міськими думами тих чи інших успіхів, зростав їх громадський авторитет, все більше утверджувалося переконання в перспективності місцевого самоврядування, його перевазі над бюрократичним.

ПРИМІТКИ

1. Зайончиковский Г. А. Российское самодержавие в конце XIX в. — М. — 1970. — С. 157—158; Новороссийский телеграф. — 1888. — 14 июня.
2. Полн. собр. законов Рос. империи. — СПб. — 1895. — Собр. 3. — Т. 12. — № 8708. — С. 449, 439, 451, 455, 442.
3. ПСЗ. — СПб. — 1873. — Собр. 2. — Т. 45. — Отд. 1. — № 48498. — С. 835.

4. Энциклопедический словарь. — Т. 11. — Кн. — № 2. — СПб. — Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. — 1893. — С. 85—86.
5. Державний архів Кіровоградської області. — Ф. 18, оп. 1, спр. 539, арк. 31; Ф. 78, оп. 4, спр. 13, арк. 266.
6. Одесса, 1794—1894. К столетию города. — Одесса. — 1895. — С. 130.
7. Ге Г. Н. Исторический очерк г. Николаева при устье Ингула (1790—1890). — Николаев. — 1890. — С. 114—115.
8. Статистико-экономический обзор Херс. губ. за 1902 год. — Херсон. — 1905. — С. 204.
9. Там же.
10. Обзор Херс. губ. за 1878 год. — Б. м., б. г. — С. 22. То же. За 1895 г. — Б. м., б. г. — С. 32.
11. Энциклоп. словарь. — Т. 21а. — Кн. 42. — СПб. — 1897. — С. 735.
12. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. — К. — 1991. — С. 78.
13. Энциклоп. словарь. — Т. 21а. — Кн. 42. — СПб. — 1897. — С. 718.
14. Статистико-экономический обзор Херс. губ. за 1897 г. — Херсон. — 1898. — Приложение. — С. 94—95.
15. Энциклоп. словарь. — Т. 11а. — Кн. 22. — СПб. — 1894. — С. 586.
16. Энциклоп. словарь. — Т. 32. — Кн. 63. — СПб. — 1901. — С. 466.
17. Одесса, 1794—1894. — Вказ. праця. — С. 137.
18. Лазарович С. Духовная и экономическая жизнь Одессы. — Южно-русский альманах. — 1902. — Отд. 1. — С. 130.
19. Энциклоп. словарь. — Т. 37. — Кн. 73. — СПб. — 1903. — С. 174.
20. Энциклоп. словарь. Т. 11а. — Кн. 22. — СПб. — 1894. — С. 586.
21. Рашин А. Г. Население России за 100 лет (1811—1913). М. — 1956. — С. 295—296, 308—309.
22. Історія міст і сіл Укр. РСР, Миколаївська обл. — К. — 1971. — С. 87.
23. Одесса, 1794—1894. — С. 138.
24. Берштейн С. Одесса, Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. — Одесса. — 1881. — С. 59.
25. Одесса. Очерк истории города-героя. — Одесса. — 1957. — С. 58.
26. Статистико-экономический обзор Херс. губ. за 1897 год. — С. 94—95.
27. Журналы заседания Одесской городской думы. — Вопрос об устройстве Одесско-Днестровского водопровода. — Одесса. — 1868—1876. — № 1—6.
28. Історія міст і сіл Української РСР... — С. 86.
29. Статистико-экономический обзор Херс. губ. за 1897 год. — С. 94—95.
30. Энциклоп. словарь. — Т. 11а. — Кн. 22. — СПб. — 1894. — С. 586.
31. Статистико-экономический обзор Херс. губ. за 1897 год. — С. 94—95.

ВИКЛАДАЧІ Й СТУДЕНТИ НОВОРОСІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» В ОДЕСІ (1905—1909)

Революційні події першої революції в Російській імперії поставили під загрозу саме існування пануючої системи. Тому царизм змушений був піти на поступки, в тому числі і в українському питанні. Після виходу царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 року в якому було скасовано заборону на українське друковане слово та надано право українцям гуртуватись, за прикладом Галичини, українці на підросійській Україні почали створювати культурно-освітні товариства — «Просвіти». Першим серед Наддніпрянських культурно-освітніх товариств утворилася «Просвіта» в Одесі. Вже 30 жовтня на квартирі лікаря І. М. Луценка (булиця Херсонська, 52) зібрались члени одеської «Громади», яка тут діяла ще з 70-х років XIX ст., і затвердили статут товариства. Звичайно, через революційні події та небажання властей, реєстрація «Українського товариства «Просвіта» в Одесі затяглася до 25 листопада 1905 року. Це сталося після організованого просвітянами 23 листопада першого українського багатотисячного мітингу в Одесі. Серед організаторів заходу і промовців на мітингу були, за спогадами А. С. Синявського, професори університету (1).

Вагомий внесок у плідну діяльність «Просвіти» в Одесі зробили викладачі й студенти Новоросійського університету. Серед засновників товариства був І. М. Бондаренко — завідуючий історико-філологічним кабінетом університету. Часто реферати, які були прочитані науковцями в «Просвіті» обговорювались в історико-філологічному кабінеті, або на їх основі друкувались книги. І. М. Бондаренко був одним з найактивніших просвітян. Він автор низки книг («Велике повстання англійського народу», художніх творів під назвою «Дніпром» та ін.) (2). Його книга «Про Гарібальді, борця за волю італійського народу» (Одеса, 1908) була відразу ж кон-

фіскована поліцією. А відомий книговидавець і просвітянин в Одесі Ю. І. Фесенко був притягнутий до адміністративної відповідальності за те, що розпочав друк книги раніше дозволеного цензурою терміну, чим сприяв розходженню 250-ти екземплярів цієї книги (3). Плідно працювала з «Просвітою» дружина І. М. Бондаренка, також талановита письменниця та історик К. О. Бондаренко. Вона активно виступала на зібраннях товариства на історичні теми: «Польська культура та українське суспільство перед унією 1596 р.» (7.02.1907) та «Богдан Хмельницький — гетьман України» (14, 21.11.1907 р.) (4). В 1910 році історико-філологічний факультет університету висунув І. М. Бондаренка на посаду приват-доцента, але попечитель учбової округи довго не хотів затверджувати цього клопотання через його давню «неблагонадійність» (5).

Активним просвітянином був і професор медицини університету в 1902—1919 рр. К. М. Сапежко (1857—1928). Він був блискучим хірургом, добре знаним в Європі, а ще більше в Одесі. У свій час він лікував і Лесю Українку, яка мало не щороку приїздила до Одеси, де мала багато друзів-однодумців.

Плідно працювали в «Українському товаристві «Просвіта» в Одесі приват-доцент, а згодом професор історико-філологічного факультету В. М. Мочульський, та проф. В. Ф. Лазурський, професори І. І. Радецький та Б. М. Ляпунов, приват-доценти М. С. Панченко та Г. М. Сидоренко. Багато зробила для становлення «Просвіти» і дружина відомого професора — українофіла з нашого університету О. І. Маркевича (1847—1903) — Л. С. Маркевич.

Завдяки активній діяльності української інтелігенції, Одеський університет почав відігравати провідну роль в національному русі міста. Педагогічний відділ історико-філологічного товариства при університеті під головуванням професора М. М. Ланге — людини широкого філософського світогляду, за спогадами А. С. Синявського, перетворився в революційну трибуну, де часто виступали з запальними промовами педагоги і науковці, підіймаючи питання шкільної реформи і місця в ній української мови.

Активна робота просвітян на ниві українського відродження привернула до себе увагу широких верств населення міста. З часом одеська «Просвіта» стає найчисленнішою серед українських товариств на підросійській Україні. На перше січня 1908 року в ній нараховувалось 532 члени (6). У «Просвіті» регулярно проводились вечори, присвячені відомим

діячам культури, письменникам, найважливішим подіям в українській історії. Зачитувались і обговорювались реферати, ставились спектаклі, готували відкриття першої української школи в місті. Просвітяни розпочали видання перших українських газет в Одесі: «Народное дело» (матеріали в основному українською мовою) і «Народня справа» під редакцією І. М. Луценка, які поліція відразу ж закривала за їх революційне та національно-визвольне спрямування; і газету «Вісті» під редакцією Л. М. Шелухіної.

Часто на вечорах «Просвіти» виступав з рефератами І. А. Лінниченко — учень В. Б. Антоновича. Коли помер В. Б. Антонович — визначний вчений і патріот, який тісно співпрацював з одеськими громадянами на протязі десятиліть, тоді, в 1908 році одеська «Просвіта» влаштувала вечір пам'яті відомого вченого. На вечорі були зачитані два реферати: «Антонович як історик і археолог» (І. А. Лінниченко) та «Антонович як етнограф, антрополог і суспільний діяч» (С. П. Шелухина). Але після прочитаних рефератів зав'язалася гостра дискусія, яка, на думку чиновника канцелярії градоначальника, «вийшла далеко за межі дозволеного». І, як наслідок, постановою градоначальника у «Просвіті» було заборонено читати реферати на «масороссийском наречии», а голову товариства М. Ф. Комарова, який відстоював право на дискусію, було оштрафовано на 100 крб. (7).

Слід згадати, що учні І. А. Лінниченко, які під його керівництвом працювали на ниві української історії, стали найактивнішими просвітянами. Будучи ще студентами, М. Є. Слабченко та П. Г. Клепацький отримали золоті медалі за наукові праці: «Малороссийский полк в административном отношении» та «Очерки по истории Киевской земли в Литовский период» (8). Невдовзі ці талановиті студенти стануть професорами нашого університету, а М. Є. Слабченко академіком ВУАН, і в 30-х роках будуть репресовані саме за те, що зі студентських літ стали на шлях українського пробудження.

Надзвичайно активними поборниками українського становлення були студенти університету. Багато студентів вступило до української «Просвіти». Студенти вимагали відкриття українознавчих кафедр в університеті та введення української мови в навчальний процес. В університеті часто відбувалися мітинги, різні зібрання студентів, де лунали промови за соціальне й національне визволення. В грудні 1905 року Рада професорів університету розглянула заяви студентів-

українців і ухвалила постанову про відкриття нових кафедр: по історії України, історії української літератури, української мови, права українського народу. У постанові було зазначено, що на тих кафедрах, коли більша частина слухачів-студентів будуть українці, лекції повинні виголошуватись на українській мові (9). Звичайно, ця добра ухвала науковців університету не могла бути дозволена чиновниками, і кафедри українознавства не були відкриті.

Лише в 1907 році приват-доцент університету О. С. Грушевський (рідний брат М. С. Грушевського) почав читати курс з історії України рідною мовою. Але саме це і стало причиною звільнення його з університету і переведення до Києва. В цьому ж році було переведено в Катеринославську губернію відомого в Одесі педагога, одного із засновників «Просвіти» Д. Сигаревича та інших викладачів, які впроваджували українську мову в широкий загал (10).

Багато студентів нашого університету склали найбільш активний прошарок членів «Просвіти». Зокрема, члени університетського оркестру на чолі з диригентом Б. П. Цинкаловським часто брали участь у просвітянських концертах, вечорах, інших масових заходах (11).

Серед найактивніших студентів у «Просвіті» слід відзначити М. Є. Слабченка, котрий завідував архівом та музеєм «Просвіти», зібрав там понад трьохсот цікавих експонатів. Він часто виступав з науковими доповідями на просвітянських заходах. Його було обрано до керівництва товариства — Виконавчого відділу. М. Слабченко ще студентом захопився наукою і добре усвідомив, що лише робота на ниві становлення нової України, яка має наукове підґрунтя, може мати надзвичайно великі наслідки. Після того, коли кафедри українознавства не вдалося відкрити в університеті, він намагається створити наукову секцію при «Просвіті». І восени 1909 року така секція створюється на рівні драматичної та співочої. Для цього він залучає молодих науковців читати лекції з таких дисциплін: політекономії (В. Гришинський), історії української літератури (А. Ніковський), історії української церкви (В. Хоменко), історії українського права (М. Слабченко) (12). Але передчасне закриття «Просвіти» в Одесі 28 листопада 1909 року перекреслило всі плани і не дало широко розгорнути роботу (13).

Студент історико-філологічного факультету А. В. Ніковський також часто виступав з доповідями у товаристві. Він опікувався бібліотекою та читальнею «Просвіти». Там можна

було прочитати всі українські часописи не тільки ті, що виходили в Російській імперії, але й Галичині та за океаном, в Америці. Під час визвольних змагань А. В. Ніковський відіграватиме помітну роль у загальноукраїнському русі. В 1920 році він стане міністром закордонних справ Української Народної Республіки. В 1930 році з М. Слабченком, Ф. Панченко-Чаленком буде безпідставно засуджений у справі «СВУ», яка поклала початок репресіям серед української інтелігенції, що була вихована у «Просвітах».

Будучи ще студентом, А. В. Ніковський допомагав М. М. Аркасу, котрий ще на початку 70-х років XIX ст. навчався в нашому університеті, тісно співпрацював з одеськими громадивцями, та був членом одеської «Просвіти» створювати «Просвіту» у сусідньому Миколаєві, де мешкав М. М. Аркас.

Одеська «Просвіта» мала значні здобутки у пробудженні національної самосвідомості серед студентської молоді, без огляду на національне походження. Після закриття одеської «Просвіти» просвітяни не впали духом, а об'єдналися в «Одеський Український Клуб», який з 1910 року продовжував наполегливу роботу по відродженню українства. І ядром цієї організації продовжувала бути передова інтелігенція міста, особливо його університету.

ПРИМІТКИ

1. Снявський Антін. Вибрані праці. — К. — 1993. — С. 111.
2. Кутинський М. Некрополь України.//Дніпро.— 1990. — № 5. — С. 138.
3. ДАОО. — Ф. 13. — Оп. 1. — Спр. 161. — Арк. 1—2.
4. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 р. — Одеса. — 1908. — С. 16.
5. ДАОО. — Ф. 187. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 4—5.
6. Одчот українського товариства «Просвіта» в Одесі за 1907 рік. — Одеса. — 1908. — С. 32.
7. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 285. — Арк. 129.
8. Ричка В. М. Згублене життя (П. Г. Клепанський)//Репресоване краєзнавство. — К. — 1991. — С. 202.
9. Рідний край. — 1906. — № 1. — С. 17.
10. Снявський Антін. Там само. — С. 113.
11. ДАОО: — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 285. — Арк. 98.
12. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 285. — Арк. 82.
13. ДАОО. — Ф. 2. — Оп. 7. — Спр. 314. — Арк. 4—5.
14. Сарбей В. Г. Микола Аркас і його «Історія України-Русі»//Аркас М. М. Історія України-Русі. — К. — 1991. — С. 28.

С. М. ПОТОЛОВ
Санкт-Петербург

РАБОЧЕЕ ДВИЖЕНИЕ В 1905—1907 ГГ. И ОДЕССА

Последние годы в нашей публицистике, да порой и в отдельных исторических изысканиях достаточно прочно и стойко утверждается нигилистическое отношение к революционным процессам в России в начале XX века. Не в чести сегодня и история рабочего класса, рабочего движения. В определенной степени это — цена за прежние идеологические схемы, когда сложность процессов в общественном, революционном движении подменялась историко-партийными конструкциями.

Но историю России, ее крупнейших регионов в начале XX века немислимо представить вне рамок не только социально-экономического развития, но и общественно-политических процессов, в которые закономерно вписываются все три российские революции. А среди них первой российской революции 1905—1907 гг. принадлежит особая роль и историкам еще предстоит немало потрудиться, чтобы в полной мере оценить ее ключевое место в развитии российского государства и общества.

В начале XX века Россия переживала глубочайший социально-экономический и политический кризис, сопоставимый с кризисом середины XIX века (да и в сегодняшних событиях можно усмотреть известные аналогии). Россия была на перепутье, когда существующий самодержавный строй тормозил ее поступательное развитие, усиливал опасное отставание от ведущих капиталистических стран Западной Европы и США. Необходимы были кардинальные реформы, подобные буржуазным реформам 1860—1870-х гг., на которые на рубеже XIX—XX вв. царизм оказался неспособным и в этих условиях революционный взрыв был и неизбежен (русско-японская война только его ускорила) и, главное, — необходим. Эти проблемы последние полтора десятилетия углубленно исследуются историками из Санкт-Петербургского филиала Института российской истории, результаты изысканий которых

представлены в изданном в 1984 г. фундаментальном коллективном труде «Кризис самодержавия (в России. 1895—1917» (Л., «Наука», 1984, 664 с.) и в материалах проведенного в июне 1990 г. международного коллоквиума (см.: Реформы или революция? Россия 1861—1917. СПб., «Наука», 1992, 395 с.). Готовится к изданию 2-томник «Власть и реформы», охватывающий огромный период с XVI в. по 1920-е гг.

Революция 1905—1907 гг. сыграла огромную роль в известной трансформации общественно-политических и экономических структур России: учреждение законодательной Государственной Думы и постоянно действующего Совета Министров, экономические (прежде всего — аграрные) реформы, декларирование политических свобод. Однако после поражения революции царизм снова пытается восстановить неограниченную самодержавную власть, что было историческим анахронизмом для начала XX в., а главное, вело к новым кризисам и революционным потрясениям.

Что же касается рабочего класса и рабочего движения, они бесспорно играли в общественном и революционном движении в России начала XX века первенствующую роль. Важно только преодолевать старые стереотипные схемы, когда рабочее движение, его изучение нередко вырывались из контекста широкого общественного движения, внутренней политики. Сейчас на первый план выдвигается изучение внутренних, имманентных процессов в рабочем классе, тяги рабочих к саморазвитию и самоорганизации, самоидентификации, включая сюда и деятельность в их среде различных партий и организаций, и не только социал-демократов, большевиков, но и меньшевиков, эсеров, Бунда, монархистов.

Как известно, вплоть до первой российской революции рабочие России были лишены элементарных политических прав — на забастовки, собрания, создание рабочих организаций, — но это лишь приводило к политизации обычного экономического движения, к его неуклонному нарастанию в начале XX в. Царское правительство не нашло адекватного ответа на потребности рабочего класса: закон 1903 г. о старостах был запоздалой и недостаточной мерой. Достаточно сложно следует оценивать деятельность зубатовских обществ, в них выразилось стремление рабочих и созданию своих организаций, происходили сложные внутренние процессы. И отнюдь не случайно члены руководимых одесскими «независимцами» рабочих групп приняли активное участие во всеобщей забастовке летом 1903 г., а петербургская гапоновская орга-

низация, ее ядро рабочих активистов сыграли большую роль в возникновении всеобщей забастовки в январе 1905 г. в виде движения широким демократическим требованиям, что положило начало первой русской революции 1905 г. «Взгляды» Л. Д. Гурзува, от самих рабочих исходила инициатива в создании в ходе революции депутатских комитетов, профсоюзов, Советов рабочих депутатов, которые считались демократическими организациями. В Ипатьевском факте зубатовские не исключено, также отразилась на бытующей в нашей литературе недооценка повседневной экономической борьбы «экономки» в рабочем движении. В условиях России постоянным политическим преследованиям экономическая борьба приобрела политический характер, а постоянные преследования профсоюзов и других рабочих организаций привели к необходимости революционизированию. В условиях самодержавия не сподобился традиционный для Запада край юнкеров, так оно привилось в России. Рабочее движение накануне революции первой мировой войны приобрело типично революционный характер и возмело отнюдь не только элита.

Одесса была одним из крупнейших торговых промышленных центров России, сыграла значительную роль в рабочем движении. Здесь возникли и действовали первые рабочие организации (Южно-российский союз рабочих 1875 г., Южно-российский рабочий союз 1897 г. и др.). Одесса была одним из главных центров всеобщей стачки летом 1903 г. в Юге России. Разумеется, масштабы рабочего движения в Одессе были не те, что в Петербурге и Москве, но процессы протекали аналогичные. Особой хотелось бы выделить июньскую 1905 г. всеобщую стачку рабочих Одессы, составшую по времени с восстанием на броненосце «Потемкин», забастовки портовых рабочих и моряков торгового флота в 1905—1906 гг., организованные «Регистрацией», создание других профсоюзов, функционирование в конце 1905 г. Одесского Совета рабочих депутатов и инвентарной организации.

Примечательной чертой рабочего движения в Одессе этих лет, показателем его силы было то, что основные революционные партии и организации, в частности большевики, меньшевики, эсеры, бундовцы, зачастую выступали совместно и эта левоблокнистская тактика приносила несомненные успехи. С другой стороны, нельзя сбрасывать со счетов и активную деятельность черносотенцев из «Союза русского народа» среди портовых рабочих (целый ряд рабочих артелей были укомплек-

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ В 1917 РОЦІ

В сучасній державотворчій діяльності по розбудові України важливе місце належить проблемам творення власної армії — гаранта існування незалежної країни. В зв'язку з цим заслуговує на увагу досвід боротьби за українську державність в 1917 році і, зокрема, розв'язання проблем, пов'язаних з утворенням національних збройних сил. Слід відмітити, що протягом довгих років ці питання майже не досліджувались радянською історіографією, а якщо і вивчалися, то лише окремі аспекти утворення і діяльності Червоної гвардії, перехід на бік соціалістичної революції та влади Рад солдатських мас. Найбільш узагальнюючими працями є праці Ф. І. Акімова, П. Г. Гарчева, А. С. Дещинського, В. Ф. Солдатенко, Н. М. Якупова (1).

Концепція, яка в них відстоювалась, зводилась до того, що єдиною збройною силою в боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами України були червоногвардійські частини, загони революційних солдатів, червоноармійці, яким у вирішальний момент надали допомогу російські більшовицькі війська. Питання формування збройних сил на національній основі, як захисника незалежної суверенної держави, тут не порушувалися, ці сили лише епізодично згадувались і то, як контрреволюційні, націоналістичні, ворожі українському народу елементи. Винятком являється стаття В. Ф. Солдатенко, де ці питання розглядаються спеціально і показані в позитивному плані. Мім тим, у працях, що видавались за кордоном, згадана проблема розглядалась зовсім в іншій площині. Це були публікації як діячів українського національно-визвольного руху, частина з яких нині перевидається в Україні (2), так і дослідників (3). Значна увага питанням творення військових сил України приділено в «Історії українського війська» (4). Узагальнені дані зібрані в «Енциклопедії українознавства» в статті «Військо» (5). В цій літературі процес

українського державотворення пов'язувався виключно з діяльністю Центральної Ради. Інший же напрямок, що уособлювався Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів зовсім не враховувався, а крах української державності пояснювався передусім зовнішніми факторами. Такі різкі розбіжності в висвітленні даної проблеми посилюють її актуальність, і зумовлюють необхідність звернутись до цих подій 1917 року ще раз із надбанням історіографії, спираючись на документи, неупереджено розглянути їх.

Як відомо, в Росії у лютому 1917 року, перемогла буржуазно-демократична революція, було повалено самодержавство і створено Тимчасовий уряд. Народи Росії завоювали певні політичні свободи. До активного суспільного життя включилися широкі маси робітників, солдатів, трудячого селянства. Повсюдно відбувалися мітинги, збори, демонстрації, маніфестації. Активізували діяльність раніше переслідувані царизмом різні партії та організації.

Набирав сили національно-визвольний рух раніше гноблених царатом народів. Особливого розмаху цей рух набув в Україні, де його очолила Центральна Рада, яка ставила вимогу широкої національно-територіальної автономії у складі Російської федеративної республіки. Ця теза знайшла своє втілення в основних документах Центральної Ради, в тому числі у трьох Універсалах, у публікаціях лідерів українських партій (6). Голова Центральної Ради М. С. Грушевський видав в Києві спеціальну брошуру «Якої ми хочемо автономії і федерації». Пізніше в Відні вона вийшла під назвою «Якої автономії і федерації хоче Україна». В уяві М. С. Грушевського, «автономія має власне право, конституційне, чи на основі договору з центральною владою, чи то з надання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної влади» (7). З різних можливих варіантів автономного устрою найбільш прийнятним для України М. С. Грушевський висував здобуття широкої, національно-територіальної автономії. Згідно задуму, таке державне утворення само мало «вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, удержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями й всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство адміністрацію і суд» (8).

Гарантом саме такого автономного стану України могла бути лише децентралізація Російської імперії, перетворення колишніх провінцій на автономні держави, які склали б фе-

дерацию, а остання повинна обов'язково бути демократичною республікою (9). Аналогічні погляди були і в інших керівників українських партій (10). В доповідях до Центральної Ради Ананів документів дає підстави стверджувати, що чітких позицій про власні збройні сили у керівників національно-визвольного руху в Україні на той час не було. Так, ведучи мову про перерату федерації М. С. Грушевський передбачав, що «загально-державними справами, мабуть будуть: справи війни і миру, міжнародні трактата, завідування власними справами республіки...» (11). Однак, тут же він наголошував, що «українське військо, поки не буде замінене міліцією, — підлягатиме розпорядкам центральної військової власті республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводиться з української території, інакше, як при оголошенні війни» (12).

Заступник Голови Центральної Ради В. К. Винниченко вважав створення власної армії справою непотрібною, почасти навіть шкідливою. «Не нової армії нам, соціал-демократам і всім цим демократам треба, а знищення всяких цостій інакш армій, — говорив він. — Не українську регулярну армію нам треба організувати, на всіх українців, солдатів обвідомити, згуртувати, організувати, українзувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу їу конструювати так, щоб це було українське народне військо, обвідоме своїх народних, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути підлою в руках пануючих класів; до якої б фації воно не належало. За Українського мілітаризму не було, не повинно його бути далі» (13).

Вважаючи ж такі думки керівників Центральної Ради старозамірними, чому остання в перших своїх документах питань про власні збройні сили зовсім не порушувала цього питання? З огляду сьогодення ми можемо допустити також і те, що Центральна Рада обережно ставилася до цих питань ще й тому, щоб не спровокувати Тимчасовий уряд на більш жорстку лінію стосовно України. Проте реальність, розвиток революційних процесів уже в перші місяці після лютневої революції висунули питання про національні військові формування на передній план.

(8) «... і обов'язковим вимогам. Пожвавлення національного життя; сподівання на швидке розв'язання назрілих проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців. Всюди, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад,

були організовані українськими військовими частинами. До них належали товариства, які виявилися тенденції до утворення окремих українських частин. Так, 12 березня 1917 року в Петербурзі відбулася маніфестація з нагоди перемоги лютневої революції, а також прохвилювання смерті Т. Г. Шевченка, в якій прийняли участь біля 25 тис. українців. До робітників, студентів, інтелігенції приєдналися військовослужбовці. Причому, деякі військові частини, укомплектовані українцями, перебували на свято у повному складі. Очолили маніфестацію військовослужбовців кубанські козаки чорноморці з українським сіноним прапором і заторозвжким бунчуком. Маніфестація справляла велике враження, вона широко висвітлювалася заобами масової інформації різних політичних напрямків (44). З величезним піднесенням пройшла стотисячна українська маніфестація в Києві 19 березня, в якій активну участь приймали солдати-українці (15). За словами В. Ю. Винниченка, «це був рандірний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, слава визвольній Революції» (15). На параді солдат-українців кінської вальдги 16 березня хувались заднувати український військовий клуб і напонади організацію українського війська. Для цього було створено Український військовий комітет на чолі з полковником Шлинським та командиром запасної кінської бригади полковником Володимиром Ді. Президент української революції були обрані також капітан Гюц, поручик М. Міхновський і прапорщик Гавелко (16). Цей комітет власне мав першою центральною організацією для здійснення і українзації в армії. 22 березня 1917 року збори українців-офіцерів оголосили себе «Українською військовою Радою» (17). За прикладом Києва в інших клубах і радах створювалися і в інших містах. Їхню діяльність проводились внаслідок військовослужбовців (18). Слід відмітити, що такого формату українзації в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. С. Грушевський писав: «Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військовому середовищі, не було нічого дивовидного — в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найбільш активно. Більш несподівано було, що сей дух вилився в домагання формування нових українських військових частин та переформування й виділення їх в особній армії» (19).

Дещо інакше бажання військовослужбовців до саморганізації на українському ґрунті пояснював Павло Христюк:

«Щоб зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих солдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багацько бувших учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчителство було тим свідомим національно і демократично елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутись національному почуттю в українських солдатських масах» (20).

Характерно, що український військовий рух набирає сили знизу. Скоро почали створюватися перші крупні військові одиниці — полки. Наприкінці квітня на київському збірному етапному військовому пункті перебувало біля трьох тисяч солдат-українців. Частина їх направили військові коменданти ряду міст за бажанням самих солдатів. Військовослужбовці висунули перед своїм начальством пропозицію сформувати з них український полк і направити його як окрему частину на фронт. Бажання солдат підтримала Центральна Рада, хоча представник Тимчасового уряду, а також Київська Рада робітничих і солдатських депутатів, ряд інших демократичних організацій висловлювалися за відправку трьох тисяч українських солдат «в загальнім порядку для комплектування військових частей» (21). Зважаючи на такі підходи, солдати під проводом штабс-капітана Д. Путника-Гребенюка, що одужував після поранення, вирішили самочинно оголосити себе Першим Українським полком імені Б. Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направлення їх на Південно-Західний фронт. Значну організуючу роль тут відіграли члени Київського товариства Українського військового клубу імені гетьмана Полуботка, зокрема, його керівники М. Міхновський та Ю. Ган. За цих умов, а також зважаючи на можливе хвилювання серед солдат, фронтове командування під погрозою силою розігнати «дизертирів» змушене було згодитись із формуванням полку. До полку записалось 3574 видужуючих військових. Його командиром було обрано георгієвського кавалера Д. Путника-Гребенюка (22).

Однако, вище військове командування тут же зробило спробу створити по суті іншу значно меншу частину. Воно дозволило виділити 500 чоловік, які б стали ядром для комплектування добровільного полку, а решта мала відправитись на фронт (23).

Хоча таке рішення і не могло повною мірою задовольнити ні солдат, ні керівників українського руху. Центральна Рада вважала за краще не загострювати далі ситуацію і піти на компроміс. У спеціальній резолюції з цього приводу зазначалося: «Українська Центральна Рада з задоволенням прийняла до відому заяву вищої команди в справі формування українського полку...».

Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частей поза фронтом, а не фронтових. Ті солдати, які належать до фронтових частей... не можуть претендувати на формування в них окремих українських частин. Творення окремих українських частей на фронті бажане, але в теперішню хвилину не можуть вирішити вищі військові власті» (24).

Різні ж спроби перешкодити формуванню першою українізованою військовою частини мала досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводились військові зібрання, з'їзди, обирались Ради і комітети. Так, наприкінці квітня в Катеринославі відбулося віче солдат-українців 228 запасного піхотного полку, яке вибрало полкову раду на чолі з полковником Петрошим. На першотравневій демонстрації солдати гарнізону виступали під жовтоблакитним прапором (25). Наростанню українського руху в військах сприяла і Центральна Рада, яка утворила в своєму складі військову комісію для завідування військовими справами.

Активізації по створенню у українських національних військових частин сприяв Перший Український військовий з'їзд, що відбувся у Києві 5—8 червня 1917 року. Більш, як 700 делегатів представляли 999400 українських солдат (26). З'їзд висловився за негайну реорганізацію армії на національно-територіальному принципі, за потребу формування української національної армії.

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді утворено Український Генеральний військовий комітет у складі 18 осіб. В їх числі: В. Винниченко, С. В. Петлюра, В. Павленко, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов, С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкаєв, М. Міхновський, генерал М. Іванов та ін. Головою комітету обрали С. В. Петлюру (27).

Процес українізації в армії продовжувався. Причому він охопив не тільки частини, дислоковані в Україні, де незабаром були сформовані полки імені Гонти, П. Сагайдачного, перши Український корпус, яким командував нащадок гетьманського

роду генерал П. Скоропадський (входило 8 полків), а й частини, що знаходились за межами України. Зокрема, в Москві — Український запорозький полк, Саратові — полк ім. Мазепи, Ростові-на-Дону — полк ім. М. Полуботка. Проте, слід відмітити, що активної ролі в наступній боротьбі за Українську державу вони майже не відігравали.

Таким чином, важливою умовою становлення державності є власні збройні сили. В 1917 році в Україні були сформовані окремі національні військові частини. Проте, значного впливу на боротьбу за суверенітет України вони, через ряд обставин, зробити не змогли.

ПРИМІТКИ

1. Акимов Ф. И. Большевики Украины в борьбе за солдатские массы (1914—1917 гг.). — К. — 1989. — 184 с.; Гарчев. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. — К. — 1983. — 150 с.; Дешинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте // Деятельность большевистской партии по завоеванию солдатских и матросских масс Юго-Западного, Румынского фронтов и Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. — Львов. — 1982. — 256 с.; Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. — квітень 1918 р.) // Укр. іст. журн. — 1992. — № 5. — С. 26—40; Якупов Н. М. Революция и мир. Солдатские массы против империалистической войны. 1917 — март 1918 гг. — М. — 1980. — 244 с.

2. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К. — 1992. — 543 с.; Винниченко В. К. Відродження нації. — Репринтне видання 1920 р. — К. — 1990. — Ч. 1. — 343 с. — Ч. 2. — 330 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914—1918. — Львів. — 1928. — Ч. 2; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — 1917—1929 рр. — Відень. — Український соціологічний інститут. — 1921. — Т. 1. — 152 с.; Т. 2 — 200 с.

3. Стефанов З. Українські збройні сили. 1917—1921 рр. — Ч. 1. Доба Центральної Ради і Гетьманату. — Коломия. — 1934 (Друге ставлене видання). — 1947. — 413 с.; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917—1921. — Т. 1. — Прага. — 1942. — 212 с.; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917—1919). — Торонто. — 1957. — 80 с.; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. — Мюнхен, 1958. — 319 с.; Полонська-Василенко Н. Т. Історія України. — Т. 2 (від середини XVII століття до 1923 року). — К. — 1993. — 606 с.; Субтельний О. Україна. Історія. — К. — 1991. — 512 с.

4. Історія українського війська. Видання 4-те змінене і доповнене. — Львів. — 1992. — 702 с.

5. Енциклопедія українознавства. — Т. 1 (Перевидання в Україні. Наукове товариство ім. Т. Шевченка). — Львів. — 1993. — С. 272—275.

6. Див.: Універсали Центральної Ради // Укр. іст. журн. — 1991. — № 8. — С. 20—23; № 9. — С. 18—20.

7. Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна. — Ві-
день. — 1917. — С. 7.
8. Там же. — С. 10.
9. Там же. — С. 18.
10. Див.: Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 45—48.
11. Грушевський М. Назв. праця. — С. 21.
12. Там же.
13. Робітнича газета. — 1917. — 12 травня.
14. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції
1917—1920 рр. — Т. 1. — С. 26.
15. Дорошенко Д. Історія України. — Ужгород. — 1932. — Т. 1. —
С. 46.
16. Винниченко В. Назв. праця. — Ч. 1. — С. 49.
17. Солдатенко В. Ф. Становлення української державності і пробле-
ма збройних сил (березень 1917 р. — квітень 1918 р.). // Укр. іст. журн. —
1992. — № 5. — С. 43.
18. Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 44.
19. Полонська-Василенко Н. Історія України. — Т. 1. — С. 464.
20. Грушевський М. Ілюстрована історія України. — С. 545.
21. Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 44.
22. Винниченко В. Назв. праця. — С. 129.
23. Солдатенко В. Ф. Назв. праця. — С. 146.
24. Цит. за: Винниченко В. Назв. праця. — С. 137—138.
25. Дорошенко Д. Назв. праця. — С. 26.
26. Христюк П. Назв. праця. — С. 53—54.
27. Солдатенко В. Назв. праця. — С. 47.

А. Е. ВОЙТОВИЧ

ДО ПИТАННЯ ПРО УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В ДІЯЛЬНОСТІ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ В 1920 РОЦІ

Останнім часом помітно виріс інтерес до вивчення історії політичних партій в Україні взагалі і періоду національної революції зокрема. Дослідження про взаємовідносини та співробітництво різних політичних сил мають сьогодні і практичне значення.

Перші ради, засновані ще під час революції 1905—1907 рр. і відновлені після Лютневої революції 1917 року, працювали на багатопартійній основі, об'єднуючи різні партії лівого напрямку. З приходом до влади більшовиків починається процес поетапного усунення їх з рад і встановлення однопартійної системи влади партії комуністів, спочатку в центрі, а згодом і на периферії.

В Україні під час війни з Директорією та Денікіним більшовики, щоб придати національний характер радянській владі, залучали до співпраці в ревкомах та радах партії боротьбистів та боротьбистів, утворені після ряду розколів в УСДРП і УПСР. Протягом 1920 р. їх представники діяли в перших ревкомах півдня України після того, як Червона Армія звільнила його від білих.

Як зазначалося в наказі № 1 воєнно-революційного комітету м. Херсону та повіту, який брав владу в свої руки в повіті з 7 січня 1920 р., він складався «з усіх революційних партій», а саме — комуністів-більшовиків, лівих соціалістів-революціонерів (борьбистів), анархістів, українських лівих есерів-боротьбистів (1): Головою Херсонського ревкому було призначено більшовика М. Ф. Доброхотова. Ліві есери-борьбисти мали в ревкомі лише одне місце, але вони таким очолювали ряд відділів ревкому — земельний, народного господарства, освіти (2), були членами колегій відділу соціального забезпечення, опродкомгубу. Серед них були члени парткому

лівих есерів-борьбистів Херсону Літвінова та І. Г. Барвинський (3).

Залучення боротьбистів до органів влади М. Ф. Доброхотів пояснював «відсутністю [достатніх] сил в парткомі комуністів і слабкістю останніх в політичному відношенні». Незважаючи на те, що боротьбисти були радянською партією і входили до ревкомів по всій Україні, починаючи в Всеукраїнському, він робив висновок, що треба «сконструювати ревком, в якому була б контактність», тобто сформувати ревком «з одних комуністів» (4).

Негативне ставлення херсонських більшовиків до інших партій виявлялося і у відмові на прохання українських есерів-борьбистів теж надати їм місце в ревкомі. Про це свідчить протокол засідання Херсонського ревкому від 3 лютого 1920 р. (5). Але на селі усувати боротьбистів з органів влади не завжди шастило через те, що вони користувалися значною підтримкою українського селянства. Так, у Мокієвському волревкомі Херсонського повіту керівництво відділом освіти отримав боротьбист Фісак. 13 лютого 1920 р. його замінив на цій посаді інший член тої ж партії — Феофан Коваль (6). Треба зауважити, що на той час керівні посади в системі освіти переважно віддавалися боротьбистам, особливо в сільській місцевості. Адже освітянам доводилося мати справу з українським населенням, а саме боротьбисти володіли його мовою, знали його традиції, звички, і це до певного часу більшовиків влаштовувало.

Однак, всі наведені вище факти протидії і зволікання щодо залучення інших партій до керівництва органами влади достеменно свідчать, що навіть під час офіційної співпраці більшовиків з деякими скалками соціалістичних партій, вони всіляко намагалися не допускати їх до ласого пирога влади і робили все можливе, щоб усунути їх від керма управління молодою українською радянською державою.

В Одесі одразу ж після взяття міста Червоною Армією в лютому 1920 р. замість підпільного ревкому утворюються легальні революційні комітети. 10 лютого одеські «Известия» повідомляли, що «в сучасний момент вся влада в місті належить трьом воєнно-революційним комітетам» — Міського, Молдаванського та Пересипського районів. В ревкомі Молдаванського району перший час співпрацювали більшовик Козарновський (голова), лівей есер Міхаїл (секретар) та анархіст Шахворостов — персональний представник від профспілки будівельних службовців (7). Декількома днями пізніше в

Молдаванському ревкомі число більшовиків збільшилась до двох (Козарновський та Лінецький), але одне місце все ж таки лишалося за лівими есерами-борьбистами (Львович) (8). З п'яти членів Одеського губревкому в лютому того ж року двоє представляли партії боротьбистів (В. Арнаутов) і боротьбистів (Боголюб) (9).

Під час формування Одеського революційного комітету більшовики вели переговори з боротьбистами, щодо розподілу ділянок роботи в ньому. Боротьбистам було обіцяно передати керівництво відділами земельним, освіти, фінансів та губернським воєнним комісаріатом. На посаду завідуючого відділом освіти партія боротьбистів висунула кандидатуру Микалюка, фінансовим — Василька, земельним — Трилиського, губернського воєнного комісара — Копиловського (10). Однак, на спільному засіданні членів підпільного ревкому та представників нового легального губревкому, яке відбулося 11 лютого 1920 р., керівні посади були розподілені інакше. Губвоєнкомам за призначенням реввоєнради армії, яка дислокувалася в Одесі, було призначено Я. П. Ряппо (на той час незалежний соціал-демократ, згодом — більшовик, який пізніше займав посаду завідуючого губнаросвіти). Завідуючим відділом фінансів став більшовик Тьомкін, губземвідділом — агроном Мандримович (11). Одже, як бачимо, більшовики не дотрималися свого слова, і на посади в ревкомі, обіцяні боротьбистам, були призначені інші люди, в основному більшовики. Деякі поступки «братнім» партіям все ж таки було зроблено: боротьбистам віддано портфель відділу народної освіти, боротьбистам — охорони здоров'я (12).

13 лютого Одеський губревком затвердив списки Одеського, Тираспільського та Анан'ївського повітних ревкомів. До складу першого, поряд з двома більшовиками, увійшов боротьбист Безверхов, у двох останніх — по одному місцю було надано боротьбистам (13). Вони входили і до складу колегій відділів Одеського ревкому — житлового (раднаргоспу тощо) (14).

Борьбисти, боротьбисти, а також меншовики вважали, що ревком, призначений зверху, — орган влади тимчасовий, і він має право на існування лише на перехідному етапі формування органів радянської влади. Вони вимагали негайно розпочати вибори до рад, які стануть демократичними законно обраними народом органами влади. Відповідно до цього, перелічені вище партії починають пропагандистську кампанію в своїй пресі та серед населення, зокрема в селянському се-

редовищі, наголошуючи на необхідності скоріших виборів до рад. Цей заклик знаходив відгук у селянства, яке бажало мати свою народну владу, ним самим обрану.

Заступник голови Херсонського ревкому доповідав на засіданні президії парткому КПУ 27 лютого 1920 р., що «в повіті неспокійно, чувається робота лівих есерів... Є повстанські загони... Звідусіль вимагають виборів до рад». В резолюції цього ж засідання зазначалося: «поставити питання про вибори до рад тому, що вже селяни скидають ревкоми та обирають ради» (15). Більшовики в цьому звинувачували боротьбистів. Вони стверджували: «Організація лівих есерів, не рахуючись з умовами моменту, веде посилену кампанію за негайні вибори до рад і скинення ревкомів, як усно так і в пресі». Боротьбисти вимушені були виправдовуватися, щоб якось примиритися з більшовиками, бо розуміли, що реальна влада — в руках останніх. Представник Херсонського губпарткому боротьбистів Ахметов на об'єднаній нараді парткомів боротьбистів та комуністів заперечував звинувачення більшовиків, пояснюючи, що «були тільки вказівки селянам, які прибувають з різних місць Херсонського повіту про підготовку до наступних виборів у ради та на селянський з'їзд». А лідер херсонських боротьбистів І. І. Пліс додавав: «Наша партія, яка користується великим впливом в повіті серед селян, вимушена кожен день давати пояснення селянам, які прибувають з різних сіл, про вибори до рад». Наприкінці засідання боротьбисти погодилися, що «до з'ясування питання про спільне звернення до центру з зазначенням про необхідність найскоріших виборів до рад і до одержання відповіді, ніякої кампанії проти існуючих ревкомів партія лівих есерів вести не буде» (16).

Аналогічні звинувачення висувалися і на адресу одеських боротьбистів, боротьбистів та меншовиків. Ось що писали про це одеські «Известия» в своїй передовиці: «За яким правом при владі стоять призначені ревкоми? Чому до цього часу не обрані ради?...». Такого роду питання часто задають наші супротивники. (Відзначимо, що революційні партії, які стояли на радянській платформі, вже називаються більшовиками «супротивниками!»). Боротьбист ще милостиво погоджується почекати тиждень-другий, — продовжує офіційний орган одеського ревкому з революційним сарказмом, властивим стилю журналістської політичної полеміки цього періоду, — але меншовик, особливо потомствений оборонець, невблаганний — йому подай раду завтра». І далі: «мен-

шовики лементують про те, що затягується ревкомівський період» (17).

Вище наведені епатажі надзвичайно прикметні для тенденцій, які домінували серед партійного більшовицького активу, хоча офіційна точка зору більшовицького керівництва на словах співпадала з вимогами соціалістичних партій. Ці партії дійсно виступали за якомога скоріше обрання законних, конституційних органів влади, які можуть забезпечити реальне втілення в життя справжнього народовладдя. І хоча формально вибори до рад відбулися, і ревкоми було замінено обраними виконкомом, фактично ревкомівські методи залишилися і надалі стали властивою рисою діяльності виконавчих комітетів рад.

Навесні 1920 р. боротьбисти та боротьбисти брали активну участь у передвиборчій кампанії по виборах до рад. До складу комісії по підготовці виборів до Херсонської ради робітничих депутатів було включено по два представники від партій більшовиків, лівих есерів-боротьбистів (18). У складі комісії по виборах до волосних рад при Херсонському повітовому ревкомі працювали боротьбист Орлик і боротьбист І. І. Пліс (19). Ця комісія на своєму першому засіданні 27 березня 1920 р. вирішила направити інструкторів по виборах селянських та волосних рад до районів, на які було розбито Херсонський повіт. Уповноваженими були призначені більшовики, а в їх розпорядження поступили представники партій боротьбистів (Фісак, Солодкін, Білаш, Нестеренко, Черненко) і боротьбистів (Козуек, Барвинський, Добровольський, Комар) (20).

Внаслідок виборів певна частина виборців віддала голоси соціалістичним партіям: лівим есерам-боротьбистам, боротьбистам, меншовикам, бунду тощо. В Одеській раді в березні-квітні 1920 р. поряд з більшовиками, які разом з співчуваючими одержали 354 місця (70,9%), боротьбисти мали 6 місць (1,2%), есери-боротьбисти разом з співчуваючими — 58 місць (11,6% депутатів), меншовики і праві есери з співчуваючими — 22 (4,4%) (21), «Поалей-ціон» — 2 (0,4%), анархісти-комуністи — 6 (1,2%).

На Одеському губернському з'їзді рад (20—25 квітня 1920 р.) одночасово з більшовицькою була сформована фракція лівих есерів-боротьбистів, яка налічувала з співчуваючими — 26 чол. (16,1% всіх мандатів) (22). Були обрані та намагалися провести свої рішення боротьбисти і на Одеському повітовому з'їзді рад в квітні 1920 р. (23).

До складу Херсонської ради в травні 1920 р., нарівні з більшовиками, увійшли і сформували свої фракції ліві есери-борьбисти — 10 чол. (6,6% від загального числа депутатів), меншовики — 45 чол. (29,6%) та праві-есери — 5 чол. (3,3%) (24). В президію ради разом з чотирма більшовиками було обрано одного лівого есера-борьбиста, члена Херсонського парткому боротьбистів П. В. Полякова. Протести фракцій меншовиків і правих есерів та їх пропозиція про «пропорціональне конструювання президії» були відхилені. Серед 15 делегатів, обраних Херсонською радою до губернського з'їзду рад, було 14 комуністів і один лівий есер-борьбист Ф. К. Черненко (25). В Миколаєві більшовики отримали в раді 78 (60%) місць, боротьбисти — 27 (20,8%), борьбисти — 16 (12,3%), меншовики — 8 (6,1%), «Поалей-ціон» — 1 (0,8%) (26). На губернський з'їзд рад від Миколаївського повіту серед 19 делегатів було обрано двох боротьбистів — члена партії і співчуваючого (27). До складу Єлісаветградської ради увійшло 72 комуніста (75%), 6 боротьбистів (6,3%), 3 меншовика (3,1%), 9 безпартійних (9,4%) і по одному (1,0%) депутату від партій: боротьбистів, анархістів, бундівців, партії «єдинства», соціалістів-революціонерів центра, українських есерів (28).

На жаль, співробітництво більшовиків з соціалістичними партіями було недовгим та не досить плідним. Заважали суттєві програмні, теоретичні та практичні розбіжності. Та головною причиною було небажання правлячої партії шукати розумні компроміси, нетерпимість її до будь-яких інших, крім власних, поглядів. Більшовики допускали представників соціалістичних партій до участі в ревкомах та радах, коли вони ще мали потребу в сприянні їм інших партій для одержання підтримки більшості населення. Коли ж необхідність в цьому відпала, вони, не бажаючи більше терпіти незгодних з їх політикою, почали позбавлятися представників всіх інших політичних партій в радах.

Непорозуміння, конфлікти почались з самого початку спільної роботи в ревкомах, а потім і в радах. Борьбисти та борьбисти, наївно гадаючи, що можна знайти порозуміння з більшовиками, намагалися протестувати проти «ігнорування» їх партій. Так, херсонські боротьбисти зверталися в Миколаївський губревком з вимогою рахуватися з ними, «ставитись до партії так, як в центрі», вважали дії губревкому «беззаконними», які в корні розходяться зі всіма постановами як ЦК комуністів, так і Всеукраїнського ревкому (29).

11 березня 1920 р. була спеціально скликана об'єднана нарада парткомів лівих есерів-борьбистів та більшовиків, де розглядалося питання про взаємовідносини партій лівих есерів і КП(б)У. Член губпарткому боротьбистів Ахметов зазначав, що хоча, в силу «узгодження ЦК обох партій ведеться спільна робота...» в Херсоні помічається підозріле ставлення до нашої партії... Чвари між радянськими партіями відбуваються перш за все на будівництві радянської влади». Продовжуючи цю думку, голова губпарткому боротьбистів І. І. Пліс зазначав, що більшовики почали «усувати наших товаришів з установ тільки тому, що вони ліві есери...». Поряд з тим він висловив упевненість, що «всі колишні непорозуміння можуть бути легко усунені, якщо КПУ не буде підозріло дивитися на нашу роботу, а як на необхідну роботу для радянської влади» (30). Отож, боротьбисти вважали, що неухважне ставлення до них — це тільки непорозуміння з боку місцевих комуністів, а в центрі справи обстоять інакше і провід обох партій дотримується узгодження про спільну роботу.

Тим часом з Харкова розліталися цілком надвизначні директиви в губернські центри, а звіди на місця, про ставлення до своїх союзників — боротьбистів та боротьбистів. Ще в лютому 1920 р. Миколаївський губревком орієнтував Херсонський повітовий ревком: «вести політику зволікання, поки не буде реальної сили; очікується дівізія, яка вже заходить до чистки...» (31).

Того ж місяця Одеський губпартком більшовиків в циркулярі повітовим та районним парткомам з приводу стосунків з іншими партіями писав: «У нас немає точних відомостей про роботу боротьбистів в повітах нашої губернії, але ми пропонуємо всім організаціям нашої партії бути насторожі і твердо пам'ятати, що гегемонія політичного керівництва належить виключно нашій партії, що в ревкомах та радах більшість повинна бути забезпечена за нами і відповідальні відділи радянської влади повинні знаходитися в руках членів нашої партії» (32).

26 березня 1920 р. Миколаївський губревком надсилав в Херсонський повітовий ревком шифровану телеграму: «Повідомте партком: ні в якому разі не призначайте головою революційного трибуналу лівих есерів». Цю вказівку Херсонський повітревком повинен був передати в Олешки секретарю місцевого повітревкому Борисову (33).

Одже, як бачимо, для більшовиків узгодження про спільну працю з партіями боротьбистів та боротьбистів було тільки

тимчасовою мірою, коротким етапом для досягнення основної мети — встановлення своєї необмеженої влади.

Одразу ж після виборів до рад, навесні 1920 р., коли з'ясувалося, що певна частина населення, навіть та, яка була допущена до виборів, підтримує інші партії, КП(б)У починає позбавлятися небажаних депутатів. Перш за все, користуючись своєю більшістю в радах, більшовики виключили з них меншовиків та правих есерів, «як представників контрреволюційних партій», хоча за ними стояли виборці, які проголосували за своїх депутатів та не збиралися їх відкликати. Це було кричущим порушенням демократичних принципів виборчої системи. Більшовики пояснювали просто: рада повинна бути «діловим робочим парламентом, а не буржуазною говорильнею, і тому в раді можуть працювати тільки ті партії, які «безумовно» визнають диктатуру пролетаріату». Вже на першому засіданні Одеської міської ради в квітні 1920 р. з неї були виключені всі меншовики, праві есери та співуючі їм (34). Борьбисти і боротьбисти не протестували проти таких рішень. Більше того, вони самі, разом з більшовиками, підписувалися під пропозиціями про виключення меншовиків та правих есерів. Таке ж рішення прийняла і Херсонська рада на першому засіданні 16 травня 1920 р. Лідер боротьбистів І. І. Пліс виступив з заявою, де було сказано, що меншовики та праві есери, «як тяжкі гирі... будуть висіти на наших руках і ногах, і ці гирі треба усунути. Тому я пропоную виключити їх з ради» (35). Борьбисти, як і більшовики, вважали, що в ім'я досягнення головної мети можна використовувати будь-які засоби, навіть нехтування демократичними принципами, виборчими правами громадян (бо вигнання з рад деяких депутатів — це порушення прав виборців, які їх обрали). Вони не розуміли, що закон, порушений один раз, може порушуватись знову і знову, і наступними на черзі політичної розправи будуть вони самі.

Більшовики і надалі провадили цю випробувану вже політику позбавлення від небажаних депутатів, «поправляючи» тим самим волю виборців. Меншовики були виключені з Одеської ради другого і третього скликань в грудні 1920 р. та травні 1921 р., а також з Миколаївської, Херсонської та інших міських рад України.

Інший засіб, який використовувався більшовиками на їх шляху до встановлення однопартійності — це так звані «саморозпуски» партій боротьбистів (березень 1920 р.), борь-

бистів (вересень 1920 р.), а пізніше укапистів (1925 р.) та частковий, диференційований прийом членів цих партій до КП(б)У. Більшовики вважали, що інші партії, навіть ліві, ті, які поділяли платформу радянської влади, бажали працювати в її органах, але з якихось окремих питань мали власну точку зору, — всі ці партії є зайвим баластом, та тільки заважають, забирають час на дискусії з ними. «Ми вважаємо, — говорив член Всеукраїнському В. П. Затонський, — що двох партій, однаково революційних, і тих, що стоять у влади, бути не може. Ми знаємо, що одна з них неминуче стає в такому випадку осередком контрреволюційних елементів. Доводиться поставити перед партією боротьбистів питання про сенс її існування, як окремої партії» (36). Внаслідок цілеспрямованої політики більшовиків на ліквідацію цих партій (широкої пропагандистської кампанії, травлі, припинення фінансування за коштів радянських органів, прямого тиску тощо) вони логічно були підведені до так званого «саморозпуску».

Після цього вимушеного акту в березні 1920 р. представники партії боротьбистів в радах об'єднуються з більшовицькими фракціями. В Одеській раді боротьбисти заявили про це вже на першому засіданні в квітні 1920 р. (37).

Остаточно однопартійна влада більшовиків в Україні встановилася улітку-восени 1920 р. після повного розколу більшовиків з партією лівих есерів-боротьбистів та «саморозпуску» останньої. Після зруйнування блоку з лівими партіями КП(б)У залишилася єдиною всесильною хазяйкою в політичному житті України.

Таким чином, робота місцевих органів влади на півдні України протягом 1920 р. будувалася на багатопартійній основі. В той час більшовики допускали до роботи в ревкомах та радах деякі інші партії через те, що їм потрібні були політичні союзники для поширення свого впливу на більшість населення і одержання його підтримки. Можливість ефективної співпраці різних політичних партій і сил в органах влади, безумовно, існувала. Але вона була загублена внаслідок цілеспрямованої жорсткої політики більшовиків на однопартійність. Захоплення керівництва в представницьких органах влади більшовиками, витіснення з рад членів всіх інших партій — незручних для правлячої партії, а також депутатів, які спроможні були відстоювати власну точку зору, навіть без будь-якої опозиції з їх боку, — все це призвело до повної

неконтрольованості більшовиків, встановлення в країні замість широко пропатованої диктатури пролетаріату — диктатури комуністичної партії, а зрештою і диктатури одного харизматичного лідера.

ПРИМІТКИ

1. ДАХО (Державний архів Херсонської області), ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 79.
2. Там же. — Арк. 36.
3. ДАХО. — Ф. Р-1. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 21.
4. ДАХО. — Ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 36.
5. Там же. — Арк. 74.
6. ДАХО. — Ф. Р-37. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 74.
7. Известия Одесского революционного комитета. — 1920. — 10 февраля.
8. Там же. — 25 февраля.
9. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920). Збірник документів і матеріалів. — К. — 1957. — С. 816.
10. Известия Одесского революционного комитета. — 1920. — 11 февраля.
11. Там же. — 12 февраля.
12. Гонтар А. В. Городские советы Украины: история становления и развития//Дис. на соискание учёной степени доктора ист. наук. — Одесса. — 1991. — С. 168—169.
13. Известия Одесского губернского революционного комитета. — 1920. — 14 февраля.
14. Бюллетень Известий Одесского революционного комитета. — 1920. — 16 февраля.
15. ДАХО. — Ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 25.
16. Там же. — Арк. 27.
17. Известия Одесского губернского революционного комитета. — 1920. — 2 марта.
18. ДАХО. — Ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 19. — Арк. 1.
19. ДАХО. — Ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 374. — Арк. 1—5.
20. Там же. — Арк. 1.
21. Известия Одесского губернского революционного комитета. — 1920. — 9, 10 апреля.
22. В огне гражданской войны. Сборник документов и материалов. — Одесса. — 1962. — С. 385.
23. Тригуб П. Н. На защите завоеваний Великого Октября. Киев — Одесса. — 1987. — С. 66.
24. ДАХО. — Ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 5, 78.
25. Там же. — Арк. 5.
26. Радянське будівництво на Україні... — С. 816.
27. Победа Советской власти на Херсонщине. (1917—1920). Сборник документов и материалов. — Херсон. — 1957. — С. 250.
28. Радянське будівництво... — С. 815.
29. ДАХО. Ф. Р-37. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 9.
30. ДАХО. — Ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 27.
31. Там же. — Арк. 23.

32. В огне гражданской войны... — С. 372.
33. ДАХО, — Ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 28.
34. Гонтар А. В. Городские советы Украины: история становления и развития. — Киев — Одесса. — 1990. — С. 86.
35. ДАХО. — Ф. Р-1887. — Оп. 3. — Спр. 1. — Арк. 7.
36. Известия Одесского губернского революционного комитета. — 1920. — 2 марта.
37. Там же. — 10 апреля.

МИШКА ЯПОНЧИК

(применение метода сравнительного анализа
в исторической биографистике)

I

Мы очень часто привыкаем к определенным стереотипам в нашей жизни. Более или менее создалось впечатление у отечественного читателя и о легендарном одесском «прабителе» Мишке Япончике. Человек, вставший во главе громадного мафиозного синдиката в смутное время 1918—1919 гг. на юге России, представляется многим по художественным произведениям (например, по «Интервенции» Л. Славина и «Бене Крику из одесских рассказов И. Бабеля»). Перед нами как раз тот случай, когда образное художественное восприятие действительности писателями, стало своего рода стереотипом одесского вора времен гражданской войны. В то же время, к сожалению, явная неординарность личности, ставшей в результате серьезнейшей междоусобной борьбы различных бандитских группировок во главе одесского подпольного уголовного мира, оставалась как бы в тени. Поэтому захотелось найти конкретные документы, свидетельства очевидцев, которые позволили бы снять легендарную мишуру с этой исторической фигуры и восстановить истинные события из жизни бывшего электрика М. Я. Виницкого, преобразовавшегося в грозного Мишку Японца (1).

Подобный поиск несколько сродни детективному расследованию и должен основываться, прежде всего, на документах, проверяться и перепроверяться методом сравнительного анализа. Только в этом случае мы отойдем от области исторических анекдотов к честному и объективному рассказу о делах «дней минувших».

Вполне логичным представлялось, что материалы о столь маститом уголовнике можно найти в фондах Одесского сыскного отделения (2), так как одесский уголовный сыск был одним из лучших в России. Однако скрупулезная разработка

этого фонда результата не дала — следовательно, ни в каких крупных уголовных делах М. Я. Виницкий в дореволюционное время замешан не был. В результате архивных поисков мне удалось обнаружить в центральном государственном архиве Советской Армии несколько документов, отражающих деятельность Михаила Виницкого весной и летом 1919 г. Возможно, неискушенный читатель удивится, а какое отношение имеет одесский «бандюга» к Красной Армии? И здесь, вероятно, стоит процитировать известного военного и партийного деятеля тех лет Н. В. Крыленко, писавшего после гражданской войны: «В наших глазах каждое преступление есть продукт данной социальной системы, и в этом смысле уголовная судимость по законам капиталистического общества и царского времени не является в наших глазах тем фактом, который кладет раз и навсегда несмываемое пятно... Мы знаем много примеров, когда в наших рядах находились лица, имевшие в прошлом подобные факты, но мы никогда не делали отсюда вывода, что необходимо изъять такого человека из нашей среды. Человек, который знает наши принципы, не может опасаться, что наличие судимости в прошлом угрожает его поставить вне рядов революционеров» (3).

Но вернемся к фактам. Старейший чекист Одессы, участник большевистского подполья 1918—1919 гг. (в марте-ноябре 1918 г. Одесса была оккупирована австро-германскими войсками, с ноября 1918 г. по апрель 1919 г. — соответственно войсками Антанты) Николай Львович Мер рассказывал в личной беседе, что Мишку Японца он знал с 1918 г. Это знакомство имело свою предисторию — однажды вечером, возле кинематографа «Иллюзион», который находился на ул. Мясоедовской, угол Прохоровской, люди налетчика Васьки Косога напали и ограбили одного из разведчиков Одесского областного подпольного комитета КП(б)У (4), причем отобрали личное оружие парабеллум. Через несколько дней в «Молочной» некоего Марка Когоса (ул. Новосельского, 96) состоялась встреча руководителя разведки областного подпольного комитета КП(б)У Бориса Северного (Северный — подпольный псевдоним Бориса Самойловича Юзефовича — И. Ш.) с человеком, одетым в офицерскую форму. Это была одна из явок большевистского подполья, на которой и увидел впервые молодой подпольщик Ник (подпольный псевдоним Н. Л. Мера. — И. Ш.) главу одесского уголовного мира, так как под видом офицера на встречу с большевиками пришел лично Мишка Япончик. Через неделю в «Молочную» пожа-

ловал курьер — «красная шапка» и передал Когосу большую коробку, где находились все вещи, награбленные Васей Косым и злополучный парабеллум (5). Нам неизвестно, какие доводы Б. Северного заставили уголовников вернуть оружие, но факт остается фактом — контакт между ними был установлен.

Эти данные подтверждаются мемуарами В. Анулова, опубликованными в журнале «Летопись революции» 1923—1924 гг., т. е. когда было еще много непосредственных участников борьбы с интервентами и белогвардейцами. Думаю, секретарь одесского Оперативного штаба Военно-революционного комитета Ф. Френкель (это настоящая фамилия Ф. Анулова. — И. Ш.) должен был точно знать, где и у кого приобреталось стрелковое оружие для будущего вооруженного восстания. Вот его свидетельство: «Большие услуги штабу ВРК в доставке оружия оказывал Мишка Японец, который за сравнительно небольшую плату продавал штабу, главным образом, лимонки и револьверы» (6).

Вообще говоря, такой вопрос как контакты одесского подпольного комитета КП(б)У и его разведки с меньшевистским политическим и уголовным подпольем, совершенно обойден в исторической литературе. А ведь перед нами факты: доставка оружия, о чем говорилось выше; это, проведенные по заданию областного КП(б)У ряд диверсионно-террористических актов «подрынной боевой дружиной Самуила Зехера» (7), состоявшей из 11 человек (анархисты по своей политической окраске. — И. Ш.); это и совместная акция 12 декабря 1918 г. по освобождению заключенных в одесской тюрьме. На последнем эпизоде хотелось бы остановиться подробнее. 12 декабря 1918 г. в городском цирке проходил массовый митинг, организованный социалистическими партиями. В ходе митинга большевику Ивану Клименко удалось поднять рабочих на разгром полицейских учреждений. Выйдя из цирка, рабочие с пением революционных песен двинулись к Бульварному полицейскому участку, где освободили политических заключенных. Другая же группа рабочих отправилась освобождать своих товарищей к тюрьме. Здесь к ним присоединилась толпа человек в четыреста, вооруженных, как вспоминает Ф. Анулов, «с головы до ног», во главе ее был «легендарный и неуловимый бандит — Мишка Японец». Далее события развивались быстро и четко, закрытые ворота тюремного замка были взорваны гранатой Новицкого — явно работа какого-нибудь медвежатника! — и толпа бросилась

во двор. Рабочие освобождали политзаключенных, а люди Мишки Японца — уголовных. «Вдруг каким-то образом стало известно, что начальник тюрьмы заперся во дворе в тюремном сарае. Толпа хлынула к сараю, обложила его соломой, облила некоторые места керосином и подожгла. Начальник тюрьмы был сожжен живым». Необходимо отметить, что в ходе этой акции были освобождены: член областкома Н. В. Голубенко, член горкома Н. П. Соболев, матрос Панченко и многие другие. Любопытным образом была решена проблема смены одежды арестованными, т. к. в тюрьме они были одеты в арестанских халатах. Выход нашелся довольно быстро — был остановлен проходивший мимо переполненный трамвай, публика раздета и бывшие арестанты поменялись с ней своими тюремными «нарядами» (8).

Итак мы видим, что связь большевиков с «ребятами» М. Я. Виницкого была весьма тесной. Теперь становится понятным секретный доклад председателя одесского областкома КП(б)У Софьи Соколовской, писавшей в ЦК КП(б)У: «Одесский пролетариат это бандиты-спекулянты, приль... возможно, что мы попадем в самое отчаянное положение, накануне падения Одессы останемся без средств, а в Одессе без денег революция не движется ни на шаг и, пожалуй, под грохот боя с нашими войсками будет классически безмолствовать» (9). Значит, одесскому большевистскому подполью, готовившему вооруженное восстание, крайне необходимы были деньги для приобретения оружия.

II

Однако следуем дальше за документами и свидетельствами очевидцев. Пришло время вспомнить Федора Тимофеевича Фомина, служившего начальником Особого отдела 3-й Украинской Советской армии с апреля 1919 г. в Одессе. В своих мемуарах Ф. Т. Фомин рассказывает о встречах с М. Я. Виницким. По его словам, Мишка Япончик лично со своим адъютантом явился в Особый отдел 3-й армии, где поведал о своей революционной борьбе с буржуазией, правда весьма своеобразной. «Рассказывал он о своих одесских похождениях довольно живописно. Грабили они только буржуазию, бежавшую в Одессу со всех концов Советской России. Кое-что «прихватывали и у местных, одесских буржуев. Совершали налеты на банки, игорные дома, клубы, рестораны и другие заведения, где можно было пожитьяся. —

«— Заверяю своим честным словом, — сказал Мишка Япончик, — теперь не будет грабежей и налетов! А если кто попытается это сделать — расстреливайте этих людей. Со старым мы решили покончить. Многие из моих ребят уже служат в Красной Армии, некоторые поступили на работу... Но я пришел не каяться. У меня есть предложение. Я хотел бы, чтобы мои ребята под моим командованием вступили в ряды Красной Армии. Мы хотим честно бороться за Советскую власть. Не могли бы вы дать мне мандат на формирование отряда Красной Армии? Люди у меня есть, оружие тоже, в деньгах я не нуждаюсь. Мне нужно только разрешение и помещение. Как получу и то и другое, сразу могу приступить к формированию отряда...» (10).

Реввоенсовет 3-й Украинской Советской армии и губернский комитет КП(б)У после некоторых сомнений разрешили М. Я. Виночку сформировать боевую часть. Считаю, что немаловажную роль при этом сыграли деловые связи с ним во время подпольной работы и, конечно, тяжелая обстановка в самом городе и губернии, где явно ощущалась острая нехватка военных сил.

«Реввоенсовет 3-й Украинской Советской Красной Армии 23 мая 1919 г. Товарищу Мишке Японцу, Приказываю. Вам именем командующего одно легкое оружие со своим снарядами передать немедленно в распоряжение командира партизанского отряда товарища Дмитриева. Нач. штаба (полк. И. А. Пионтковского. — И. Ш.) (11). Этот документ позволяет довольно точно датировать время формирования отряда — приблизительно середина мая 1919 г. и дает представление о его вооружении. О расположении отряда и его нравах ярко повествует обращение председателя одесского совнархоза в губком КП(б)У от 10 июня 1919 г. с просьбой «освободить совнархоз от крайне нежелательного и стеснительного соседства с Военным отрядом Мишки Японца. Месяц назад СНХ предоставили дом отдельных комнат по Новосельского, 64. Часть этого дома занимал штаб 1-го Советского полка. К кому мы не обращались, штаб выселить не могли, пока он сам не уехал. В день его выезда в помещение ворвался со своим отрядом Мишка Японец несмотря на наши решительные протесты и протесты жилищного отдела. Сегодня ночью во всех комнатах пропали зеркала и занавески, а завтра пропадут столы и документы...» (12).

Н. Л. Мер вспоминал, какое живописное зрелище представляла из себя эта воинская часть. Он стал свидетелем

торжественного марша отряда Михаила Японца по улицам города, «впереди командир на вороном жеребце и с конными адъютантами по бокам, за ними два еврейских оркестра с Молдаванки, потом шествует пехота с винтовками и маузерами, одетая в белые брюки на выпуск и тельняшки, правда головные уборы были разнообразнейшие — от цилиндра и канотье до фетровых шляп и копок. За двухтысячным отрядом пехоты везли несколько орудий со снарядами и ящиками» (13). Нужно отметить, что губком партии и политотдел 3-й армии прилагали определенные усилия для идейно-воспитательной и политической учебы бойцов новой части Красной Армии.

Комиссаром отряда был назначен известный и популярный в Одессе революционер анархист Александр Фельдман, работавший секретарем исполкома города (14), подитбойцами были направлены несколько десятков студентов Новороссийского университета, была создана большая библиотека и даже «имелся граммофон с изрядным запасом агитационных пластинок» (15).

В начале июля 1919 г. отряд Мишки Японца был переименован в 54-й Украинский Советский полк, который стали готовить для отправки на фронт, т. к. положение становилось все более угрожающим. В районе Винницы активизировали боевые действия петлюровские части, с востока наступали денкивцы; в конце июля Одесский уезд был охвачен мятежом немцев-колонистов, выступавших против насильственной мобилизации в Красную Армию и продразверстки.

Как только запахло «горячим», бывшие уголовники стали искать способы официально покинуть свой полк. 15 июля 1919 г. состоялось специальное заседание президиума губернского комитета КП(б)У, на котором присутствовали товарищи Елена, Ян и Лаврентий (соответственно — С. Соколовская, Я. Гамарник и Л. Картвелишвили) заслушали информацию «О полке «Мишки Японца» и постановили: «Никого из полка не отпускать, добавлять туда коммунистов, всех уходящих считать дезертирами. О происходящем в полку предложить доносить горвонкому т. Краевскому» (16). Копилась информация и у окрвоенкома, в том числе от товарищей А. Фельдмана и М. Винницкого. Например, 19 июля 1919 г. А. Фельдман писал: «Считаю себя обязанным обратить Ваше внимание на замеченные мною безобразия в связи с моим пребыванием в 54 полку. Первое то, что в армию добровольно записываются много людей неспособных и нежелающих в ней служить, что особенно дает себя чувствовать при уходе

на фронт. Кроме того, необходимо обратить серьезное внимание на военный госпиталь (Пироговская ул.), где по заявлению, поступившему ко мне через командира 54 полка Винницкого, берут взятки у лиц, посылаемых туда на испытания, за что их освобождают из Красной Армии. Подитком 54-го Украинского Советского полка» (17). Естественно, что после подобных докладных записок и рапортов у командования возникал вопрос о наиболее эффективном использовании этой малонадежной воинской части.

III

В конце июля — начале августа 1919 г. на южной Украине сложилась крайне тяжелая в оперативном отношении обстановка. Войска Добровольческой армии генерала А. И. Деникина захватили Харьков, Полтаву, Екатеринослав. Они стремились отрезать южные дивизии Красной Армии от главных сил 12-й армии и уничтожить их, овладев южными портами, промышленными центрами и выгодными стратегическими позициями. 58-я дивизия под командованием И. Ф. Федько с трудом удерживала рубеж станция Долинская — река Ингулец — Херсон; 43-я дивизия под командованием И. Э. Якира держала фронт от Вапнярки до Днестра; в районе Одессы формировалась 47-я дивизия под командованием Н. Д. Логофета. Эти части Красной Армии были обескровлены тяжелыми боями, их было явно недостаточно для обороны региона. Превосходящие силы деникинцев — корпус генерала Шиллинга наступали с востока, с запада наступали петлюровские части.

В этой сложнейшей обстановке было решено переместить 54-й Украинский Советский полк 45-й дивизии И. Э. Якира. Перед отъездом на фронт состоялся «шикарный» прощальный вечер в здании консерватории. В голодной Одессе странно было видеть такое обилие коллекционных вин, закусок, фруктов. В зале стояли длинные столы, за которыми восседали бывшие грабители, а ныне бойцы Красной Армии, самое почетное место в центре занимал Мишка Японец. Начал банкет комендант города П. П. Мизикевич, который преподнес в торжественной обстановке командиру полка М. Я. Винницкому серебряную саблю с революционной монограммой и пожелал красноармейцам боевых успехов (18). Провожать полк пришли жены и подруги бойцов, разодетые в аристократические наряды и блиставшие драгоценностями они, забыв об одесском «Приводе», веселились до утра.

«Получив распоряжение погрузиться и отправиться на фронт против Петлюры. Мишка Япончик не очень спешил выполнить приказание. А когда, наконец, его отряд прибыл на станцию и объявили посадку (отправка происходила 23 июля 1919 г. — И. Ш.), то со всех сторон раздались крики, что в Одессе остается еще контрреволюция и если они выедут из Одессы, то контрреволюционеры возьмут город в свои руки. Три раза собирался отряд грузиться в эшелон, и три раза люди разбегались. Наконец Япончику все же удалось погрузить в эшелон около тысячи человек и доставить их в район Вапнярки... Всех тревожило поведение Мишки Япончика и его отряда: Решено было поручить органам ВЧК установить за отрядом особое наблюдение» (19), — так писал в своих воспоминаниях Ф. Т. Фомин.

Видимо подобные опасения возникали и у командира 45-й дивизии И. Э. Якира, который сначала упорно отказывался принять этот полк, а потом предложил своему штабу разоружить его. Военком дивизии А. Я. Гринштейн, говоря о событиях лета 1919 г., вспоминал о своей первой встрече с командным составом прибывшего полка. «Мишка Япончик молодой человек, среднего роста. Особенно поражал наивный, почти детский взгляд его иссеро-синих глаз... Говорил мягко и толково. Сам указал на плохое политическое состояние полка, выражал всяческое опасение, но все же за боеспособность людей ручался головой» (20). Комиссар полка А. Фельдман также выразил уверенность, что часть вполне боеспособна и поручился за нее перед И. Э. Якиром.

И вот здесь-то начинается самая загадочная страница этой истории. До фронта добралось около 700 человек и раз они не разбежались, не дезертировали по дороге, то, вероятно, были готовы выполнить свой воинский долг. Тем более, что сам М. Я. Винницкий был довольно толковым и смелым командиром, о чем свидетельствует первая боевая операция, проведенная 54-м Украинским Советским полком. По данным штаба 45-й дивизии люди Мишки Японца выступили на позиции и используя свое преимущество в огневой мощи (полк насчитывал около 40 пулеметов) «совершил удачную атаку при помощи ручных бомб», тем самым обратив петлюровцев в бегство.

Однако ночью, когда казалось бы следует праздновать успех, по словам А. Я. Гринштейна, «на полк напал панический страх и он побежал». А. А. Гончаров (командир 1-го Приднестровского Советского стрелкового полка) предлагает

другую версию, утверждая, что полк «занял отведенный участок, растянувшись по полю и не желая окапываться. А ночью, радиобыв два состава, бандиты удрали в Одессу через Знаменку» (21). Позволю себе не согласиться с подобной трактовкой, т. к. считаю, что люди, на деле доказавшие свою храбрость, испугались чего-то неведомого. И как же быть с весьма пристальным надзором чекистов за этой частью? Вероятно, мы имеем дело с умело проведенной провокацией, вынудившей личный состав полка, состоявшего только из жителей Одессы, бросить все и отправиться в родной город. Конкретных документов, позволяющих выявить настоящую причину этого бегства, найти, к сожалению, пока не удалось.

Для 45-й дивизии этот инцидент имел самые тяжелые последствия. Бегство с позиций полка М. Я. Винницкого привело к тому, что петлюровцами был прорван фронт в районе Валнярка — Винница. Сам же Мишка Япончик вместе со своим штабом, захватив на станции Бирзула паровоз с классным вагоном, направился к Одессе. Выяснив путь следования эшелона, было решено перехватить его в Вознесенске. Туда были переброшены отряды одесских коммунистов, созданный председателем Вознесенского уездного комитета партии М. Синяковым отряд прибужан и конники Н. И. Урсулова (начальник вознесенского боевого участка. И. Ш.), «Засаду устроили возле огромного железнодорожного депо. Полк Урсулова и коммунистические отряды затаились в высокой кукурузе. Чтобы остановить состав закрыли семафор. Машинист паровоза остановил поезд. Мишка Япончик, его «комендант» Халип и жена Лиза, вооруженные маузерами, быстро направились к будке стрелочника, чтобы узнать причину остановки. Не входя ни в какие переговоры, Урсулов застрелил Мишку, Синяков — Халипа, а одесский чекист Зорин — Лизу» (22). Не правда ли, похоже на обыкновенное убийство? Имея подавляющее преимущество в военной силе, фактор неожиданности, оперативный опыт чекистской работы, вероятно, не следовало бы устраивать этот расстрел. Зачем, кому он был выгоден? На эти вопросы мы ответа не имеем.

На похороны Михаила собрались все евреи Вознесенска, было много приезжих из Одессы. Покойника отпевал знаменитый кантор хоральной синагоги Пиня Миньковский и певчие — солисты прославленного оперного театра.

Заканчивая рассказ о политической и военной карьере Мишки Япончика, этого неординарного человека, ставшего своеобразным одесским «Робин Гудом», мы вполне можем

считать, что он стал жертвой «революционного эксперимента» по перевоспитанию уголовного элемента в духе того времени.

ПРИМЕЧАНИЯ

1. Пренебрежительная кличка «Япончик» появилась лишь после смерти нашего героя, а при жизни именовался он уважительно — «Японец». — И. Ш.

2. См.: Государственный архив Одесской области. — Ф. 314 (Одесское сыское отделение).

3. Крыленко Н. В. За пять лет. (1918—1922): Обвинительные речи по наиболее крупным процессам, заслушанным в Московском и Верховном Революционных Трибуналах. — М. — ПГД. — 1923. — С. 337.

4. При подпольном Одесском областном комитете КП(б)У был образован специальный разведывательный и контрразведывательный орган. См. подробнее: Мельниченко В. Е. Расстреляна в Одессе. — К. — 1988. — С. 212; Шкляев И. Н. Подпольная контрразведка Одесского областного комитета КП(б)У во время австро-германской оккупации и англо-французской интервенции. Тез. первой обл. ист.-краевед. конф., посвящ. 200-летию г. Одессы. — С. 53.

5. Запись беседы с Н. Л. Мером. — Архив автора.

6. Анулов Ф. Союзный десант на Украине // Летопись революции. — Харьков. — 1924. — № 1. — С. 39.

7. Например, уничтожение провокаторов Александрова и Ройтмана, работающих на контрразведку интервентов. — См.: Государственный архив Одесской области. — Ф. 2. — Оп. 1. — Д. 1002. — Л. 39—42, 67.

8. Анулов Ф. Указ соч. // Летопись революции. — Харьков. — 1923. — № 5. — С. 192—193.

9. Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Д. 57. — Л. 19.

10. Фомин Ф. Т. Записки старого чекиста. — М. — 1964. — С. 60—87.

11. Центральный государственный архив Советской Армии. (ЦГАСА). — Ф. 178. — Оп. 1. — Д. 6. — Л. 29.

12. ЦГАСА. — Ф. 178. — Оп. 1. — Д. 2. — Л. 167.

13. Запись беседы с Н. Л. Мером. — Архив автора.

14. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Д. 13. — Л. 5.

15. Гринштейн А. Из истории 45-й дивизии // Летопись революции. — Харьков. — 1927. — № 1. — С. 89—90.

16. ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Д. 57. — Л. 8.

17. ЦГАСА. — Ф. 28885. — Оп. 1. — Д. 50. — Л. 46.

18. ГАОО. — Ф. 13. — Оп. 3. — Д. 240. — Л. 72.

19. Фомин Ф. Т. Указ. соч. — С. 86—87.

20. Гринштейн А. Указ. соч. — С. 89.

21. Гончаров А. А. Шел отряд по берегу... — Одесса. — 1963. — С. 127.

22. Гончаров А. А. Указ. соч. — С. 128.

ДИНАМІКА ПРОФЕСІЙНОЇ СТРУКТУРИ ПРАЦЮЮЧОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (50—60-ті рр.)

Основою соціальної структури трудового колективу є розподіл працівників за професійно-кваліфікаційними і посадовими групами, які утворюють так звану формальну структуру підприємств. Кількісні і якісні зміни у складі працюючого населення, в тому числі зрушення в його культурно-технічному рівні, розглядалися в історичній (1), а також у сміжних науках — економічній, філософській, соціологічній, етнографічній та ін. (2). Більшість робіт присвячені промисловим районам Донбасу, Придніпров'я, Харківщини, де автори, як правило, фіксували результати росту грамотності робітників. Головними недоліками праць є відсутність взаємозв'язку між економічним розвитком, впровадженням науково-технічних заходів і підвищенням професійного кваліфікаційного рівня, ліквідацією малокваліфікованої та низькопродуктивної праці, появою нових професій. На основі різноманітного фактичного матеріалу, статистичних даних ми намагались усунути прогалини у вивченні цих питань.

У досліджувані роки в умовах швидкого економічного росту, розгалуженого будівництва, появою вакантних місць складалась певна система підготовки і перепідготовки, а також підвищення кваліфікації працівників. Підготовка цих працівників здійснювалась в системі професійно-технічної освіти і безпосередньо на підприємствах з тих професій і спеціальностей, потреба в яких не покривалася повністю училищами і школами. У 1970 р. в порівнянні з 1960 р. кількість робітників, які одержали нові професії або підвищили кваліфікацію, збільшилась відповідно в 1,6 і 1,8 раза (3). У багатьох випадках форми підготовки робітничих кадрів були для кваліфікованих робітників формами підвищення їх кваліфікації і навпаки.

Механізація виробництва призводила до зменшення фі;

зичного навантаження працівників і потребувала підготовки нових кадрів. Так, в операціях сталеварів, операторів, диспетчерів, наладчиків переважали функції спостереження, контролю, вимірювання, розрахунку, аналізу, управління тощо. Але в цілому питома вага інтелектуальної праці була незначною, рівень кваліфікованої праці у різних галузях промисловості розподілявся нерівномірно. На початок 60-х років найбільша питома вага некваліфікованих робітників, які мали 1—2 розряди, приходилась на вугільну промисловість — 12,3%, виробництво чорних металів — 4,9%, будівельних матеріалів — більше 2%, харчову промисловість — більше 5% (4). Хоч прогрес у механізації і автоматизації виробничих процесів мав місце, все ж на кінець 50-х років автоматизоване виробництво займало незначне місце. На автоматах в промисловості працювало всього 18 тис. чоловік (5): Питома вага продукції, що випускалась з допомогою автоматів в декілька разів перевищувала долю робітників, зайнятих на автоматах. Це підтверджувало перевагу кваліфікованої праці над ручною низькорозрядною працею.

Вищий процент працівників, які виконували трудові операції з допомогою машин і механізмів був у чорній металургії — 39% проти 35% у всій промисловості, у добуванні руд чорних металів — 43%, у нафтодобувній — 63%, легкій промисловості — 51%. Питома вага ручної праці в 1959 р. у порівнянні з 1948 р. зменшилася серед промислових робітників з 70,4 до 47,2, а на будівництві і монтажних роботах — з 78,9 до 71,5%. Особливо багато робітників було занято ручною працею на земляних ділянках — 57%, навантажувально-розвантажувальних — 68, трубопрокладних роботах — 100% (6).

Приведені приклади про рівень механізації у промисловості і будівництві свідчать, що в кінці 50-х років проводилася певна робота по впровадженню передової технології, механізації, автоматизації виробництва. Всі витрати ручної праці складали біля половини робочого часу, особливо в трудоміких галузях господарства. Все ж це гальмувало темпи оволодіння працюючим населенням професійними навиками, обмежувало сферу застосування висококваліфікованої праці.

Враховуючи вищевказане, місцеві управління трудовими резервами організували спеціальне навчання працюючого населення з метою збільшення об'єма їх знань з нової техніки і технології. Схожість технологічних прийомів і способів в умовах механізованого виробництва підвищувало питому ва-

гу наскрізних загальних для багатьох галузей професій, вело до зменшення загального числа професій. Державний комітет Ради Міністрів України по праці і заробітній платі у кінці 50-х років замість багатьох різних професій і спеціальностей установив 316 назв, які охоплювали 50% всієї чисельності працівників. Зокрема, у самій передовій галузі промисловості — машинобудуванні замість 2980 професій і спеціальностей було затверджено всього 158. Технічне оснащення вугільної промисловості дозволило число підземних професій ручної праці скоротити з 50 до 22 (7), в тому числі в очисних заботах — з 25 до 2—3 (8).

У вугільній промисловості були ліквідовані професії бурильщика, забійщика і відбійщика вручну, лісогона, в'язальщика, вагонщика, в металургії — каталя, шахтера, чугунищика, кантовщика, молотобійця, на окремих хімічних підприємствах — вантажника (9), антикорозійщика (10). На їх зміну у вугільній промисловості прийшли машиністи врубочних машин і вугільних комбайнів, у металургії — машиністи і оператори прокатних станків, у хімічній — машиністи вагонорозгрузчиків. Назва деяких старих професій збереглася, але їх праця поповнилась новим змістом. Так, однією з тяжких у коксохімічному виробництві вважалася професія люкового: він повинен був знімати і встановлювати тяжкі розпечені люки камер коксових печей, очищати їх від графіта. Після впровадження механізмів професія люкового залишилася, але зникло тяжке фізичне навантаження робітників печей (11).

У будівельній індустрії і лісовій промисловості залишалася розповсюджена професія столяра. Але якщо раніше єдиним інструментом столяра був рубанок, то згодом вони почали працювати головним чином на спеціальних станках. Значно полегшувалася праця лісоруба, який раніше користувався пилюкою, сокирою, живою тягловою силою. У 1970 р. тільки у Рахівському лісокомбінаті Закарпатської області використовувалося 79 бензопилок, 42 тревелочних трактори, більше 30 лісовозних і вантажних автомобілів, 8 лебідок, 2 екскаватори, 4 паровози, 2 автокрана, 2 напівавтоматичні лінії та інша техніка (12). Впровадження нової техніки у лісовій промисловості привело до виникнення нових спеціальностей: оператора напівавтоматичних ліній, крановщика, стропильщика та зміни характеру праці традиційних професій: краснодеревщика, токаря.

Як видно з таблиці № 1 чисельність робітників вказаних професій, зв'язаних з механізованою і автоматизованою пра-

цею росла значно швидше, ніж загальна кількість робітників промисловості. Разом з тим зросла і чисельність працівників традиційних професій, які під впливом нової техніки змінювали зміст (див. табл. 1).

Таблиця № 1

Кількість робітників промислових підприємств з окремих професій

Професії	Всього робітників (тис. чол.)			Ріст за 1959— 1969 рр.
	1959	1965	1969	
Чисельність робітників промисловості України в тому числі:	2735	3834	4392	1,6
автоматники і апаратники і їх помічники	35	87	111	3,2
газоварники, газорізчики, автогенщики	12	21	26	2,2
електрозварщики	28	54	67	2,4
наладчики автоматів, наладчики станків, установщиків інструмента	16	32	47	2,9
оператори, помічники операторів, крім операторів на автоматах	—	10	14	1,4

Аналіз свідчить, що в досліджуваній період залишалось ще багато ділянок, де не впроваджувалась нова техніка і продовжували функціонувати професії тяжкої фізичної праці, хоч число таких працівників зменшувалось. Так, кількість дорожніх робітників і робітників-ремонтників залізниць за 1959—1969 роки зменшилась в 1,3 рази, формовників — у 1,2 рази, а склад землекопів залишався постійним (13). Найбільш чисельними були такі ведучі професії, як слюсарі, машиністи, токарі, автоматники по металу, електро- і газозварники, машиністи кранів, швей-мотористки та ін. Крім вказаних професій у різних галузях промисловості значне місце займали наступні професії: у машинобудуванні і металообробці — фрезеровщики, шліфувальники, у чорній металургії — вальцовщики і їх помічники, у вугільній промисловості — прохідники, кріпильники, у виробництві будівельних матеріалів —

бетонники, арматурники. У 1962 році кожний шостий робітник чисельності був зайнятий на транспортуванні і переміщенні сировини, полуфабрикатів, готових виробів, технічному контролю сировини, матеріалів, готових виробів, на складських приміщеннях і на підсобних роботах (14). Наявність, з деяких професій ручної праці і допоміжної низькокваліфікованої праці спостерігалась тенденція абсолютного зростання чисельності робітників. Так, за 1959—1969 роки чисельність підсобних робітників, які виконували операції вручну, збільшилося з 107 тис. до 146 тис. чоловік (15). Пояснення цьому слід шукати перш за все у слабкій механізації допоміжних операцій. З цієї причини був досить високий процент жінок серед загальної маси працівників професій тяжкої фізичної праці: вантажників — 21,6%, землеробів — 32,6, землекопів і глинокопів — 62,5, підсобних робітників — 65,7, працівників по ремонту залізничних колій — 30,1%, питома вага яких навіть у 60-х роках зростала.

Аналіз професійного складу працівників будівельної галузі господарства свідчить про зростання питомої ваги професій механізованої праці: екскаваторників, бульдозеристів, машиністів-мотористів будівельних і дорожніх машин. Якщо в 60-х роках контингент будівельників зріс у 1,2 рази, то чисельність машиністів усіх категорій — в 2,4 рази, електрослюсарів — у 1,5, газозварників — у 2,9 рази. В той же час кількість землекопів і транспортних працівників, столярів, робітників по ремонту залізничних колій, де переважала ручна праця, зменшилася відповідно в 2,9, в 1,5, в 1,3 і 2 рази (16). Серед будівників найбільша питома вага була каменщиків, машиністів, слюсарів, малярів, бетонників, штукатурів. Звичайно, по інтелектуальності і складності праці вони принциповим чином відрізнялися від працівників довоєнних і післявоєнних п'ятирічок.

Збільшення переліку нових професій і зменшення професій ручної праці дають основне, але не вичерпне уявлення про якісні зміни у професійно-технічній підготовці робітників. На перший погляд здається, що зменшення кількості арматурників і штукатурів, що виконували роботу з допомогою механізмів — явище негативне. Але більш досконалий аналіз свідчить, що все більша механізація їх праці вела не тільки до зростання об'єму виконаних робіт, але і значного зменшення чисельності кваліфікованих робітників цих професій.

Корінним чином змінився професійний склад робітників

транспорті, де технічний прогрес найбільш яскраво проявився в електрифікації і теплофікації залізничного транспорту. Поряд із значним збільшенням чисельності машиністів тепловозів і електровозів, тут спостерігалось зменшення чисельності машиністів паровозів. Перехід на новий вид палива призвів до зникнення професії кочегара.

Таким чином, поступовий процес виникнення і розповсюдження нових професій і зникнення професій, зв'язаних з тяжкою фізичною працею, спостерігався у всіх соціальних групах і всіх галузях народного господарства.

У досліджувані роки відбувалися суттєві зміни в середині різних соціальних груп. Вони залежали від рівня складності праці, кваліфікаційного його розподілу. Структура робітників по рівню кваліфікації визначає групи працівників, які різняться рівнем знань, станом у виробництві, а відповідно і рівнем заробітної плати. Значна робота по тарифікації працівників була проведена на початку 60-х років у зв'язку з переходом на нові умови оплати праці. В більшості галузей промисловості, в будівництві і на автотранспорті впроваджувалася 6-розрядна система у чорній металургії — 8-розрядна основна і 10-розрядна допоміжна, у вугільній промисловості — 8-розрядна, у кольоровій металургії, хімічній, цементній і соляній галузях промисловості — 7-розрядна тарифна система (17).

Різні галузі промисловості відрізнялися по технологічному процесу, рівню техніки і організації робіт, і тому тотожні розряди не завжди рівноцінні за кваліфікацією. Все ж розподіл робітників за тарифними розрядами є показником кваліфікаційного складу працівників, тому що високі тарифні розряди присвоюються робітникам, які при різних умовах і рівню техніки можуть виконувати самі складні роботи з найбільшою точністю і відповідальністю. Так, при тарифікації по 6-розрядній системі робітники першого розряду, як правило, мали елементарні знання, устаткування, обладнання, навички для виконання тільки простих операцій. Групи робітників 3-го розряду виконували середні по складності операції по підготовці робочого місця, управлінню устаткуванням, веденню виробничого процесу. Праця висококваліфікованих категорій робітників (5 і 6 розряди) характеризується високою майстерністю робіт, зв'язаних з виробництвом складних деталей, налагодженням і ремонтом складного устаткування, агрегатів і вузлів. Кожний вищий розряд потребував більш високого освітнього рівня і професійної підготовки.

Зміну кваліфікації робітників внаслідок механізації і автоматизації виробництва можна прослідкувати на прикладі робітничого колективу Дніпродзержинського коксохімічного заводу. Якщо в 1955 р. тут кількість робітників, що тарифікувались вищими розрядами, складала 21,6% до загальної чисельності працюючих, то в 1961 р. цей показник досяг 50,9% (18). При цьому слід врахувати, що нові тарифно-кваліфікаційні довідники введені під час переходу працівників на скорочений робочий день ставили більш високі вимоги при становленні розряду, ніж раніше. Порівнюючи розподіл груп робітників по тарифним розрядам можна чітко простежити ріст кваліфікації робітників. Причому цей ріст відбувався головним чином за рахунок збільшення питомої ваги робітників найбільш високих 7 і 8 розрядів — з 10,9 до 19,3%. В цілому по промисловості України доля працівників, які мали 1-ий тарифний розряд, зменшилася з 13,7 до 10,8%, 2-й — з 24,1 до 21,6%, 3-й — з 29,4 до 28,8%, а контингент робітників 4-го розряду збільшився з 19,8 до 21,6, 5-го — з 10,2 до 13,0, 6-го — з 2,8 до 4,2% (19). Подібні тенденції спостерігались при аналізі кваліфікаційного складу робітників по семи, восьми і десятирозрядній тарифній системі. Таким чином, чітко просліджується поліпшення структури робітників по рівню кваліфікації, викликане підвищенням загального рівня складності праці. Слід підкреслити і той факт, що на структуру робочої сили суттєво впливала структура робіт і по типу складності праці.

Звичайно, в умовах адміністративно-командної системи не могли б у повній мірі діяти економічні фактори доцільності кількісних і якісних показників підготовки кадрів, не було досягнуто потрібного поєднання освіти, загальної культури, професійної майстерності. На жаль, в сучасний період невмілого переходу до ринкової економіки була зламана система підготовки і перепідготовки кадрів, в країні, за словами президента України, «відбувається активна деіндустріалізація, розпочався фізичний розпад продуктивних сил з випереджаючим руйнуванням науково-технічного та інтелектуального потенціалу суспільства, із повним знеціненням мотиваційних стимулів до продуктивної праці, масовою декваліфікацією кадрів, відтоком енергійної молоді із галузей науки, освіти та культури» (20). Ось чому деякі елементи набутого в досліджуваній період досвіду не слід відкидати, а треба творчо використовувати в нових умовах господарювання.

ПРИМІТКИ

1. Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.). — Днепропетровськ. — 1971; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.). — К. — 1972 та ін.
2. Прошарук Г. П. Підготовка робітничих кадрів для промисловості. — К. — 1965; Обухівський Р. П., Пастер П. І. Діяння закону зміни праці і професійно-кваліфікаційна структура робітничих кадрів//Питання політичної економії. — Вид. 28. — К. — 1967. — С. 10—17; Макарчук С. А. Нові риси в побуті робітників Прикарпаття//Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. — Вип. VII—VIII. — К. — 1962 та інш.
3. Народне господарство Української РСР в 1970 році. — К. — 1971. — С. 392.
4. Архів Центрального статистичного управління при Раді Міністрів України. Підсумки обліку чисельності робітників за професіями, тарифними розрядами, формами та системами оплати праці по Україні на 1 серпня 1959 р. — С. 11.
5. Там же. — С. 9.
6. Там же. — С. 10.
7. Профтехобразование. — 1960. — № 7. — С. 1—7.
8. Социалистический труд. — 1959. — № 4. — С. 94.
9. Держархів Дніпропетровської області. — Ф. 4521. — Оп. 1. — Од. зб. 1808. — Арк. 72.
10. Рабочая газета. — 1964. — 8 серпня.
11. Держархів Дніпропетровської області. — Ф. 4521. — Оп. 1. — Од. зб. 1808. — Арк. 73.
12. Закарпатська правда. — 1970. — 19 липня.
13. Народне господарство Української РСР в 1969 році. — С. 429—430.
14. Там же. — С. 431.
15. Там же.
16. Там же.
17. Архів Центрального статистичного управління при Раді Міністрів України. Підсумки обліку чисельності робітників за професіями, тарифними розрахунками на 1 серпня 1962 р. — С. 9.
18. Держархів Дніпропетровської області. — Ф. 4521. — Оп. 1. — Од. зб. 1808. — Арк. 73.
19. Народне господарство Української РСР в 1969 р. — С. 422—425.
20. Літературна Україна. — 1994. — 22 грудня. —

ДИНАМІКА МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ 50-Х — 80-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Із здобуттям незалежності перед істориками України поставили завдання глибшого висвітлення багатьох питань історичного минулого своєї держави. Це проблеми, що торкаються різних аспектів життя в той чи інший період: політичних, соціально-економічних, культурних та інших. Склалося так, що вивченню деяких питань регіональної історії в радянській історіографії приділялось недостатньо уваги. Зокрема, це стосується проблем урбанізації та соціальної мобільності на Півдні України.

Хоча деякі історики вивчали ці питання в загальних працях, присвячених соціальній стратифікації (1), але спеціальних праць, що висвітлювали б проблеми, які нас цікавлять, поки що немає. Для написання роботи використані матеріали статистичних збірників, переписів тощо (2), які послужили основними джерелами.

Інтерес до вивчення урбанізації населення в Південній Україні зумовлений як невирішеністю традиційних проблем (надмірний потік населення із сіл, швидкий ріст, в основному за рахунок мігрантів, населення великих міст і агломерацій, депопуляції сільської місцевості), так і появою нових внаслідок переходу до ринкових методів господарювання (підвищення міграційних переміщень, прискорені зміни структури господарства в приміських районах та ін.). Недостатнє вивчення урбанізації населення, і, насамперед, демографічних аспектів, негативно позначається на стратегії і тактиці управління цим процесом. Урбанізація — це історичний процес підвищення ролі міст в розвитку суспільства, який охоплює соціально-професійну, демографічну структуру населення, його спосіб життя, культуру, розміщення продуктивних сил, розселення та ін.

До найбільш характерних критеріїв урбанізації відносять-

ся: швидкий ріст несільськогосподарських професій, типових для міста; винищення і розвиток особливостей суспільного вжитку культурних благ; розширення радіусу впливу міської культури (використання населенням засобів масової інформації, центрів науки, культури, мистецтва). Для великих міст характерно швидке включення і використання різноманітних технічних засобів, які полегшують умови праці і життя людини. Урбанізація торкається багатьох параметрів життєдіяльності — від екологічних до поведінкових. Виникає новий спосіб життя, змінюється соціально-психологічний образ людей. Вплив великого міста на людину має неоднозначний характер. З одного боку, виникає велика кількість виробничих об'єктів з багатопрофільним характером функціонування, широкого розмаху набуває житлово-комунальне господарство, сфери побутового обслуговування, культурних та оздоровчих центрів, медично-санітарної служби, засобів комунікації, які повніше задовольняють фізичні та духовні потреби жителів міст. З другого боку — надмірна густина населення, напружений ритм життя, забруднення навколишнього середовища роблять міста зонами підвищеного ризику, негативно впливають на організм та здоров'я людей (3).

На сучасному етапі урбанізації змінюється характер концентрації населення. Навколо великих міст швидко розвиваються системи поселень, які охоплюють все нові райони в орбіту безпосереднього впливу головних центрів економіки і культури. Важливою частиною міської культури стає міський спосіб життя. Однією з важливих ознак міського способу життя є прагнення людини до постійного оновлення інформації і контактів у сферах професійної діяльності, культури, спілкування і т. д. Розвиток і спеціалізація соціальних потреб, просторової рухливості населення підсилюють транслокальні тенденції міської культури. Меншим стає значення місцевої діяльності в місті, сусідських контактів.

Особливе значення в розширенні сфери дії урбанізації, міської культури мають транспортні засоби, засоби зв'язку та масової комунікації (газети, радіо, телебачення). Збільшуються різного роду міграції в райони великих міських центрів, підсилюється процес концентрації населення в агломераціях. В ході урбанізації одним з важливих завдань є вирішення екологічної, соціально-культурної, будівельної та інших проблем, які потребують постійної уваги. Урбанізація проявляється не тільки в збільшенні кількісних показників (наявності великих міст та чисельності міських жителів), але

й якісними — розширення сфери впливу міського способу життя. З процесом урбанізації тісно пов'язане поняття соціальної мобільності (рухливість соціальної групи в суспільній структурі). Виділяють горизонтальну соціальну мобільність (перехід людей із однієї соціальної групи в іншу, розміщену на тому ж соціальному рівні) та вертикальну (соціальну мобільність (переміщення в іншу соціальну групу або клас) (4). Вертикальне переміщення може відбуватись в двох напрямках: вниз або вгору. Слід враховувати, що навряд чи існує таке суспільство, де вертикальне переміщення проходило б вільно і без перешкод. Раніше побутувала думка, що мобільність вгору активніше проявляється в демократичному ніж автократичному суспільстві. Але історія нашої країни доводить, що на практиці це не зовсім так хоча б тому, що під вивіскою «демократія» часто об'єднуються суспільства самих різних типів, і що переміщення в соціальній групі вгору — процес не зовсім однозначний і демократичний.

Хоча акцентувалась увага на глибоких змінах в соціальній структурі колишнього СРСР, але ліквідації суттєвої різниці між розумовою та фізичною працею, між містом і селом не відбулось. Ріст міського населення супроводжувався зменшенням абсолютної та відносної чисельності сільського населення. Для того, щоб плідно розглянути ці питання, слід звернутись до проблеми зміни чисельності населення в кінці 50-х — 80-х роках.

Особливий інтерес представляє розвиток процесу урбанізації протягом двадцяти років, починаючи з початку 50-х років. Для порівняння візьмемо чисельність міського населення по трьох областях Південного регіону (див. табл. № 1, тис. чол.) (5):

	1950	1960	1970
Миколаївська	345,1	405,9	605,3
Одеська	704,5	992,5	1334,4
Херсонська	163,5	338,3	554,5

На основі даних таблиці можна зробити висновок, що в період з 1960—1970 рр. процес урбанізації в усіх трьох областях проходив більш інтенсивно, ніж в 1950—1960 рр. Порівнюючи збільшення чисельності міського населення по областях в процентному відношенні слід зазначити, що найбільш інтенсивно кідкість міських жителів збільшувалась в

Херсонській області. Це пояснюється ростом в процесі урбанізації загальної кількості міських поселень. В період 1959—1970 рр. найбільшими темпами збільшилась кількість міст з населенням 100—500 тис. жителів, найменшими — до 50 тис. жителів (6). Тобто в цей період можна опостерігати таку закономірність: чим більше місто, тим вищі темпи збільшення чисельності населення.

Ріст міського населення на Півдні України, як і в цілому по республіці, проходить за рахунок таких джерел: природного приросту, механічного приросту і перетворення сільських населених пунктів у міські. Першочергове значення в прирості міського населення має міграція (особливо в містах з кількістю жителів більше 100 тис. чоловік).

На розвиток міст впливає багато факторів, серед яких в першу чергу виділяються економіко-географічні умови (народногосподарський профіль, наявність водних, територіальних, енергетичних ресурсів, транспорту та ін.) і соціально-демографічний потенціал (ступінь розвитку науково-освітнього комплексу, рівень розвитку сфери обслуговування населення, якість трудових ресурсів, наявність демографічних «резервів» у зоні впливу). Ці фактори в кожному конкретному випадку визначають темпи росту міста і доцільність стримування або стимулювання його розвитку.

Якщо ретроспективно прослідкувати динаміку росту населення різних міст, то найбільш швидкими темпами збільшувались міста, які являлись центрами соціально-економічного і промислового розвитку територій, які мали значні ресурси і демографічні резерви. В Південному регіоні такими центрами, в першу чергу, були обласні центри: міста Одеса, Миколаїв, Херсон. Поступово навколо них та деяких інших міст створювалися агломерації міських поселень.

Важлива роль належить Південному регіону в змінах загальної чисельності населення і взмінгах питомої ваги міського населення. Розглянемо таблицю № 2 (7):

З таблиці видно, що найшвидше зростала загальна кількість населення в усіх трьох областях на протязі 1959—1969 рр. Причому, темпи росту в Херсонській області були значно більшими, ніж в Одеській та Миколаївській областях. В цей же період значно зростає питома вага міського населення (особливо в Миколаївській і Херсонській областях). В наступні роки також спостерігається зростання питомої ваги міського населення, але вже не такими швидкими темпами.

Зміни загальної чисельності населення і питомої ваги міського населення Південної України в 1959—1989 рр., %

	Темпи росту загальної кількості населення			Питома вага міського населення			
	1959—69	1970—78	1979—89	1959	1970	1979	1989
Миколаївська обл.	113,4	108,2	107,2	39	53	60	66
Одеська обл.	117,2	106,4	103,9	47	56	62	66
Херсонська обл.	125,0	112,9	106,6	40	54	58	61

Розглянемо середньорічні темпи приросту чисельності міського населення в Південній Україні в 1959—1989 рр., в порівнянні з показниками по республіці. (Див. табл. № 3, %) (8):

Роки	УРСР	Темпи приросту міського населення в Південній зоні
1959—1970	2,7	3,6
1970—1979	1,9	2,1
1979—1989	1,7	1,4

З даних таблиці видно, що на протязі 1959—1979 рр. приріст міського населення на Півдні України був вище загального рівня по республіці. Це пояснюється досить високим рівнем економічного розвитку Південного регіону. Звичайно, за рахунок цього спостерігається зменшення чисельності населення, яке проживає в сільській місцевості.

Аналіз територіального розміщення міського населення дає підстави зробити висновок, що в Південній зоні більша частина населення концентрується в містах з чисельністю жителів більше 250 тис. чоловік (9). Порівняно з 1959 роком в 1979 році чисельність населення в великих містах значно зросла. За даними перепису населення 1979 р. на Півдні України було тільки одне місто з чисельністю жителів більше 500 тис. чоловік. Це — місто Одеса, в якому самий високий відносний приріст населення можна було спостерігати в 1959—1970 рр.

Розглянемо зростання чисельності населення обласних центрів Півдня України в період 1970—1989 рр. (Див. табл. № 4, тис. чоловік) (10).

Обласні центри	Чисельність населення		
	1970	1979	1989
м. Одеса	892	1046	1113
м. Миколаїв	362	440	480
м. Херсон	261	319	340

З таблиці видно, що чисельність населення в обласних центрах на протязі 1970—1989 рр. збільшувалась нерівномірно. Найінтенсивніше цей процес проходив з 1970 по 1979 рік.

В сучасних умовах можна спостерігати суттєві кількісні і якісні зміни в розселенні населення України. Для раціонального розміщення виробничих сил, концентрації та кооперації виробництва, покращання використання трудового потенціалу нашої країни, підсиленню економічних зв'язків буде сприяти вдосконалення розселення, врахування регіональної специфіки урбанізації і формування населених пунктів. На Півдні України, як і в цілому в Україні, використання регулювання процесу урбанізації та розселення дозволить запобігти стихійності в формуванні міст, створити сприятливі умови праці і життя населення в різних типах поселень.

Таким чином, на основі всього вищесказаного, ми можемо зробити висновок, що процес урбанізації на Півдні України в кінці 50-х — 80-х роках проходив неоднозначно. Найбільш інтенсивно чисельність міського населення збільшувалась на протязі 60—70-х років. Це відбувалось за рахунок скорочення чисельності сільського населення, а також міграцій із інших регіонів.

ПРИМІТКИ

1. Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. — К. — 1974. — 112 с.; Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1959—1970 гг.). — Днепропетровск. — 1971. — 174 с.

2. Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г, Украинская ССР. —

М. — 1963. — 210 с.: Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. — Т. 1. — М. — 1972. — 176 с.; Народное хозяйство Украинской РСР в 1971 році. (Ювілейний статистичний щорічник). — К. — 1972. — 548 с.; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М. — 1985. — С. 12—14; Народное хозяйство Украинской РСР в 1988 році. (Статистичний щорічник). — К. — 1989. — С. 10, 47; Народное хозяйство Украинской РСР в 1989 році. (Статистичний щорічник). — К. — 1990. — С. 7, 8.

3. Див.: Философский энциклопедический словарь. — М. — 1983. — С. 706—707.

4. Див.: Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М. — 1992. — С. 297.

5. Див.: Народное хозяйство Украинской РСР в 1971 році. — К. — 1972. — С. 10.

6. Див.: Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.). — К. — 1987. — С. 107.

7. Розраховано по: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 г. Украинская ССР. — М. — 1963. — С. 14—16; Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М. — 1985. — С. 12—14; Народное хозяйство Украинской ССР в 1988 г. (Статистический ежегодник). — К. — 1989. — С. 10, 47.

8. Розраховано по: Численность и состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1979 г. — М. — 1985. — С. 7—9; Народное хозяйство Украинской ССР в 1988 г. — К. — 1989. — С. 4.

9. Див.: Демографическое развитие Украинской ССР (1970—1979 гг.). — К. — 1987. — С. 107.

10. Розраховано по: Народное хозяйство Украинской ССР в 1989 г. — К. — 1990. — С. 78.

ЗМІСТ

Розділ III. Історія України

Стор.

Гресько С. П. Історичне Поділля у взаєминах Великого князівства литовського і Золотої Орди (40—90-ті рр. XIV ст.)	3
Вашенко В. П. Розвиток гужового транспорту в містах Південної України в кінці XVIII — першій половині XIX ст.	7
Гончарук Т. Г. Тариф 1822 року і протекціоністська митна політика Росії першої половини XIX століття (історіографія проблеми)	20
Фроюк Н. М. Етно-соціальний склад населення Одеси у дореформений період в історіографії	31
Бачинська О. А. Торгівля в Дунайському козацькому війську 1828—1869 рр.	42
Похила Л. С. Художня проза П. Куліша як джерело для вивчення його історичних поглядів	49
Марченко О. М. Діяльність органів міського самоврядування Півдня України в пореформений період XIX ст.	60
Мисечко А. І. Викладачі й студенти Новоросійського університету в діяльності «Українського товариства «Просвіта» в Одесі (1905—1909)	69
Поголов С. И. Рабочее движение в 1905—1907 гг. и Одесса	74
Домбровский О. И. З історії формування українських збройних сил в 1917 році	78
Войтович А. Е. До питання про участь політичних партій в діяльності місцевих органів влади на Півдні України в 1920 році	86
Шкляев И. Н. Мишка Япончик (применение метода сравнительного анализа в исторической биографистике)	97
Шелест Д. С. Динаміка міського населення в Південній Україні (50—60-ті рр.)	107
Бондар Г. С. Динаміка міського населення в Південній Україні в кінці 50-х—80-х роках XX століття	115

**Записки
Історичного факультету
Випуск 2**

Редактор В. Н. Станко.

Коректор Н. І. Нікітіна.

Здано до набору 20.11.95. Підписано до друку 20.02.96.

Формат паперу 60×84¹/₁₆. Друк. арк. 7,75.

Умовн. друк. арк. 7,21. Обл.-вид. арк. 5,63.

Зам. 156-96. Тир. 300 прим. Друк ОІСВ.

